

शिक्षण संक्रमण

| पुणे | वर्ष १० वे | अंक ९ | मार्च २०२२ | मासिक | पृष्ठ संख्या ५२ | किंमत ₹ २५/- |

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

॥ विनम्र अभिवादन ॥

क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले

भगतसिंग

राजगुरु

सुखदेव

शिक्षण संक्रमण - मार्च २०२२ (२)

मार्च २०२२
शके - १९४३

शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

अंतरंगानुक्रम

* सल्लागार मंडळ *
शरद गोसावी
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे
सदस्य
नितिन उपासनी

* संपादक *
डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

* कार्यकारी संपादक *
श्री. पोपटराव महाजन
सहसचिव (प्र.), राज्यमंडळ, पुणे

* सहायक संपादक *
गोवर्धन सोनवणे
संशोधन अधिकारी (प्र.) राज्यमंडळ, पुणे

* संपादक मंडळ *
प्रिया शिंदे
ज्ञानेश बावीकर
डॉ. दिलीप गरुड
सलिल वाघमारे
माधव धायगुडे
डॉ. लतिका भानुशाली

वार्षिक वर्गणी: रु. २५०/-
किरकोळ अंक रु. २५/-

* स्त्री-शक्ती	डॉ. लतिका भानुशाली	५
* जागतिक महिलादिन ८ मार्च	प्रभावती पाटील	९
* घे भरारी...	सारिका सोनार	१२
* मिसाइल वुमन : टेसी थॉमस	डॉ. कविता जाधव	१६
* अबला नहीं, सबला है हम!	डॉ. उमा ढेरे	१८
* 'स्मृतिचित्रे'कार : लक्ष्मीबाई टिळक	अनिता खडके	२४
* लोकसाहित्य अभ्यासक : डॉ.सरोजिनी बाबर	डॉ. नगिना माळी	२७
* मी कोण	ममता तिवारी	३०
* जिथे गगन ठेंगणे	रंजना वडेकर	३५
* बहिणाबाईची कविता : अक्षय आनंदाचे लेणे	मृगा पागे	३८
* प्रश्नपत्रिका मूल्यमापन : शिक्षक योगदान	नीता पोवार	४१
* परीक्षेला सामोरे जाताना...	भगवंत पांडेकर	४५

* 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

* "Shikshan Sankraman" monthly is owned by, Maharashtra state Board of Secondary and Higher Secondary Education, Printed & Published by Dr. Ashok Banduji Bhosale, Printed at Delight Printers, 16/A, Shivajinagar, Himalaya Industrial Estate, Pune - 411005, Published at Sr. no.832, Final Plot No. 178 & 179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004.

Editor - Dr. Ashok Banduji Bhosale

विद्यार्थ्यांनी प्राप्त केलेल्या ज्ञानाचे मूल्यमापन करण्यासाठी परीक्षा घेतल्या जातात. या परीक्षा मौखिक, प्रात्याक्षिक व लेखी स्वरूपात असतात. या सर्वच परीक्षा निकोप वातावरणात पार पडण्याची प्रथम आणि प्रमुख जबाबदारी मंडळाची असली, तरी ती समाजातील सर्वच घटकांचीही आहे. अलीकडे शिक्षण क्षेत्रात 'ऑनलाईन परीक्षा' व 'ऑफलाईन परीक्षा' हे शब्द रूढ होऊ लागले आहेत. परीक्षा कोणत्याही स्वरूपाची असो, राज्य मंडळ मात्र नेहमीच विद्यार्थ्यांच्या हिताला प्राधान्य देते. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक हिताला बाधा येणार नाही याची पुरेपूर काळजी घेते. परिस्थितीनुरूप शैक्षणिक वर्ष व परीक्षा यांचा मेळ घालते. मार्च महिन्यात होणाऱ्या इ.१०वी व इ. १२वीच्या परीक्षेसाठी प्रविष्ट होणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांना मनःपूर्वक शुभेच्छा! विद्यार्थ्यांनी वर्षभर केलेल्या अभ्यासाचे, परिश्रमाचे फळ त्यांना निश्चितच मिळेल आणि त्यांची पुढील शैक्षणिक वाटचाल सुखकर होईल असा विश्वास आहे. परीक्षेसंबंधीच्या सूचनावजा मार्गदर्शनपर लेखांचा समावेशही या अंकात करण्यात आलेला आहे.

८ मार्च हा दिवस 'जागतिक महिलादिन' म्हणून साजरा केला जातो. मात्र महिलांचा सन्मान हा एका दिवसापुरता न होता तो सर्वकाळ व सर्वत्र व्हावा ही अपेक्षा. 'स्त्री' हा शब्द 'स्तृ' धातूवरून बनला आहे. 'स्तृ' चा अर्थ होतो विस्तार करणे, पसरवणे. 'सर्व जगात प्रेम पसरविणे हे स्त्रीचे कार्य आहे', असे आचार्य विनोबांनी त्यांच्या 'स्त्री-शक्ती' या ग्रंथात नमूद केले आहे. आज २१ व्या शतकात स्त्रिया जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत आत्मविश्वासाने आणि स्वकर्तृत्वाने तळपत आहेत, ही आनंदाची गोष्ट आहे. स्त्रियांचा सन्मान करणे हे पुरुषवर्गाचे आणि समस्त समाजाचे कर्तव्यच आहे. महिलादिनाच्या निमित्ताने अध्यापनातून मुलांच्या मनावर स्त्रियांचा सन्मान व स्त्री-पुरुष समानतेचे मूल्यसंस्कार रुजवण्याचा संकल्प करूया.

या अंकाचे वैशिष्ट्य म्हणजे यातील सर्वच लेख महिलांनी महिलांविषयी लिहिलेले आहेत. जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत कर्तृत्व गाजवणाऱ्या महिलांसंबंधीच्या लेखांचा यात समावेश आहे. तर या अंकाचे समर्पक मुखपृष्ठ मनोहर बाविस्कर यांनी रेखाटले आहे. क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांचा १० मार्च रोजी स्मृतिदिन आहे. भारतामध्ये स्त्रीशिक्षणाची मुहूर्तमेढ त्यांनी रोवली, त्या पहिल्या भारतीय स्त्रीशिक्षिका. त्यांच्या कार्यातून महिलांचे सबलीकरण, सशक्तीकरण झाले. त्यामुळेच आज 'सावित्रीच्या लेकी' विविध क्षेत्रांत त्यांच्या कर्तृत्वाचा झेंडा फडकवताना दिसत आहेत. सावित्रीबाईंच्या पावन स्मृतींना त्रिवार वंदन! १२ मार्च हा महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतरावजी चव्हाण यांचा जन्मदिन. त्यांना साहित्य, शिक्षण, कला, क्रीडा, शेती, सहकार, उद्योग अशा सर्वच क्षेत्रांत रुची होती. या सर्व क्षेत्रांत महाराष्ट्राची प्रगती व्हावी म्हणून त्यांनी अथक प्रयत्न केले. त्यांचे राज्याच्या तसेच देशाच्या विकासात फार मोठे योगदान आहे. अशा या थोर चतुरस्र नेत्याला जयंतीनिमित्त विनम्र अभिवादन!

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील थोर क्रांतिकारक भगतसिंग, सुखदेव आणि राजगुरू यांचा २३ मार्च हा स्मृतिदिन. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या क्रांतिकार्याची ओळख करून देऊन आणि देशभक्ती, देशप्रेम या मूल्यांची रुजवण करूया. या थोर देशभक्तांचे बलिदान भारतीयांच्या सदैव स्मरणात राहील. त्यांच्या पवित्र स्मृतींना अभिवादन!

पुनश्च एकदा दहावी-बारावीच्या सर्व विद्यार्थ्यांना परीक्षेतील त्यांच्या उज्ज्वल यशासाठी हार्दिक शुभेच्छा!

शरद गोसावी
अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

स्त्री-शक्ती

डॉ. लतिका भानुशाली, ठाणे : ९३२२२०७८७८

पुरातन काळापासून स्त्रियांनी स्वतःच्या शक्तीची, कर्तृत्वाची, अस्तित्वाची, पराक्रमाची दखल समाजाला घ्यायला लावलेली आहे. स्त्री-शक्ती ही दुर्गेच्या रूपात अथवा सामान्य स्त्रीच्या रूपात असली तरी ती जेव्हा जागृत होते तेव्हा आदर्श अशा कार्याचे मनोरे पहायला मिळतात. अशा काही कर्तृत्ववान स्त्रियांचा परिचय लेखिका या लेखात करून देत आहेत.

एक दिन हमने कहा, हम भी इन्सान है,
हमे कायदे से पढो, एक-एक अक्षर
जैसे पढा होगा बी. ए. के बाद
नौकरी का पहिला विज्ञापन

कोणा अनामिक स्त्रीने लिहिलेल्या ओळी 'स्त्री अस्मिता' जागृत झाल्याची साक्ष पटवतात. आज स्त्रीमुक्ती चळवळीने ४० वर्षांचा काळ गाठला आहे. स्त्रीमुक्ती आंदोलन, स्त्रीवाद, स्त्रियांचे स्वातंत्र्य, त्यांचे व्यक्तिस्वातंत्र्य, अस्मिता, आत्मभान वगैरे संकल्पनांमधून या सर्वांसाठी वेगवेगळ्या पातळ्यांवर संघर्ष आणि लढे समाजात उभे राहिले. यातूनच मग कृतीच्या पातळीवर नसेल पण जाणिवेच्या पातळीवर स्त्रीवाद सर्वत्र पोहोचला आहे.

या सगळ्यांचा परिपाक म्हणजे स्त्रीचे स्वतंत्र अस्तित्व, तिला मोकळ्या झालेल्या करियरच्या वाटा, तिचे मोकळेपण, धीटपणा, जागा झालेला स्वाभिमान, आविष्कार स्वातंत्र्य, इथपर्यंत हा प्रवास हळूहळू येऊन पोहोचला.

स्त्री-अन्यायाच्या, विषमतेच्या घटना तर नेहमीच आसपास घडत असतात. त्याचे स्वरूपही विविधांगी असते. स्त्रीभ्रूण हत्या, लिव्ह इन रिलेशनशीप, बदलेल्या नैतिकतेच्या कल्पना, एकट्या स्त्रियांचे प्रश्न, आयटीकॉलसेंटरमध्ये कराव्या लागणाऱ्या शिफ्टड्युटीमुळे उद्भवलेले प्रश्न अशी मोठी व्याप्ती असणाऱ्या या प्रश्नांच्या भोवऱ्यात स्त्री सापडली

आहे. दुसरीकडे लग्न आणि नवरा यांच्यात आपले अस्तित्व विसरणे, मुलाबाळांच्या संगोपनासाठी सर्वांथनी स्वत्व विसरून त्यासच आयुष्याची इतिकर्तव्यता मानणे. या पार्श्वभूमीवर 'बाई' म्हणून आणि 'माणूस' म्हणून आपल्याकडे वेगळी 'शक्ती' आहे याची जाणीव ज्या ज्या स्त्रियांना झाली त्यांनी स्वतःच्या अस्तित्वाची दखल समाजाला घ्यायलाच लावली. कसे जगावे, कसे वागावे, कसे बोलावे याचे अलिखित नियम परंपरेने आखून दिलेले असताना ते बंधन नाकारून आभाळाएवढे कर्तृत्व सिद्ध करणाऱ्या अनेक स्त्रिया जगभर दिसून येतात. मुळात स्त्री ही शक्ती विधायक कार्यासाठी आहे. ही शक्ती दुर्गेच्या रूपात असू दे वा सामान्य स्त्रीच्या रूपात; ही शक्ती जेव्हा विधायक कार्यासाठी जागृत होते तेव्हा आदर्श कार्याचे मनोरे समाजात उभे राहतात.

अशाच काही कर्तृत्ववान स्त्रियांच्या असामान्य कार्यकर्तृत्वाची दखल या लेखाच्या निमित्ताने घेतली आहे. स्त्रीशक्ती म्हणजे नेमके काय याचा साक्षात्कारच या स्त्रियांकडे पाहिल्यावर होतो. त्यासाठी तथाकथित स्त्रीस्वातंत्र्य, स्त्री अस्मिता वगैरे संकल्पनांचा आधार घ्यावा लागत नाही; कारण जेव्हा भव्यत्वाची आग उरात धडधडत असते तेव्हा त्याचे महायज्ञात रूपांतर होते आणि मग या अग्निकुंडातून कार्यरूपी तेजस्वी रत्ने बाहेर पडतात, ज्यांच्या दिव्यत्वाचा साक्षात्कार समाजाला अचंबित करून जातो.

सिंधुताई सपकाळ

‘वेदनांमधून वेद निर्माण होतो’ असे म्हणणाऱ्या पद्मश्री सिंधुताई सपकाळ यांचे जीवन म्हणजे एक अविश्वनीय कथा आहे. त्या नेहमी म्हणायच्या “अंगावर संकट कोसळले तर संकटावर पाय देऊन उभे राहायचे, मग संकटाचीच उंची कमी होते, जीवनात आपोआप वेद निर्माण होतो. तो अवघ्या जगण्याला ऊर्जा पुरवतो.”

‘सिंधुताई’ ते ‘आश्रय नसणाऱ्या पाखरांना पंखाखाली घेणारी माई’ असा प्रवास सहजासहजी घडला नाही. या विदर्भकन्येच्या वेगळेपणाची सुरुवात झाली ती शेणखत उचलणाऱ्या स्त्रियांना योग्य मोबदला मिळावा म्हणून उभारलेल्या लढ्यापासून. त्या लढ्याला तर यश मिळाले पण या स्त्रियांना न्याय मिळवून देताना स्वतः मात्र रस्त्यावर आल्या. शेताच्या मालकानेच चारित्र्यावर शिंतोडे उडवले आणि मग त्याच्या शब्दांवर विश्वास ठेवून नवऱ्याने गर्भार सिंधूला पोटावर लाथा मारून मारून मरण्यासाठी गाईच्या गोठ्यात टाकले. सिंधू बेशुद्धावस्थेत असतानाच त्यांच्या मुलीचा जन्म गायीच्या गोठ्यात झाला. त्या दोन अभागी जीवांना बघून गाईच्या ममतेला पाझर फुटला. ती हंबरू लागली. गाय असून ती ‘माय’ झाली. तिच्या विलक्षण हंबरण्याने सिंधूला जाग आली. सोळा वेळा दगड मारून त्यांनी पोटाच्या मुलीची नाळ तोडली आणि गाईला वचन दिले, ‘तू माझी माय झालीस, मी जगाची माय होऊन वैश्विक मातृत्व स्वीकारेन.’ यासाठी स्वतःचे मातृत्व आडवे येऊ नये म्हणून पोटाच्या मुलीला कृष्णार्पण केले. मातृत्वाची आस असलेल्या एका कुटुंबावर मुलीची जबाबदारी त्यांनी सोपविली. मुलगी जवळ राहिली तर इतर मुलांवर माया करताना कुठेतरी दुजाभाव होईल ही भीती त्यांना होती. रेल्वेमध्ये भीक मागून जीवन जगणारी सिंधू हळूहळू अनाथांची माय झाली. पद्मश्री सिंधुताई सकपाळ यांची विलक्षण कहाणी आपल्याला सुन्न करते. त्या म्हणतात, “आपली परंपरा वाटून खाण्याची आहे, ओरबाडून खाण्याची नाही, हे ज्याला

कळले त्याला जगणे कळले.” म्हणून माणुसकीला काळीमा फासणाऱ्या पतीचासुद्धा त्यांनी नंतरच्या काळात हसतखेळत सांभाळ केला. बहिणाबाईंच्या तोडीचे काव्य करणाऱ्या सिंधुताई गातात,

वाटेवर काटे

मुखी माझ्या ज्ञानेशाचे

वोगी लडिवाळ

नामयाचे विना माझी

तुकोबाचे टाळ

काळजात माझ्या जनाईची गाणी

‘उसने मेरे कबरपर आके मुस्कुरा दिया. बिजली चमक के गिर पडी. सारा कफन जला दिया.’ या ओळी उद्धृत करून त्या म्हणतात, “नियतीने छळ केला तरी डगमगू नका. संपून जा; पण नव्याने उभे राहा” सिंधुताईंना स्त्री-अस्मिता अधिक कळली होती. संतसाहित्याचे मर्म उलगडलेल्या, अंगभर पदर घेऊन समाजात वावरणाऱ्या वात्सल्यमूर्ती सिंधुताई सपकाळ यांना स्त्रीस्वातंत्र्याचा अर्थ खऱ्या अर्थाने कळला होता, असेच म्हणावे लागते.

वांगारी

अशीच एक स्त्रीशक्ती ‘वांगारी’! वांगारीला २००४ चा नोबेल शांती पुरस्कार प्राप्त झाला. हा पुरस्कार मिळविणारी ती पहिली आफ्रिकन स्त्री आहे. २७ मार्च, २००७ रोजी भारत सरकारने आंतरराष्ट्रीय सुसंवादाकरिता दिल्या जाणाऱ्या पं. जवाहरलाल नेहरू पुरस्काराने त्यांना सन्मानित केले आहे.

त्यांचा जन्म १९४० साली केनियातील ‘न्येरी’ गावात झाला. आफ्रिकेतील अत्यंत विद्वान स्त्री, पूर्व-मध्य आफ्रिकेतील डॉक्टरेट मिळविणारी ती पहिली स्त्री आहे. नैरोबी विद्यापीठाची ‘डीन’ होण्याचा मान मिळविणारी ती पहिली स्त्री होती.

गुलामगिरीचे विपरीत परिणाम आफ्रिकेच्या राजकारणावरच नव्हे तर पर्यावरणावरदेखील झाले. बेसुमार जंगलतोडीमुळे फक्त २% जंगलच शिल्लक राहिले आहे. केनियाच्या या वेदनांनी विव्हाळणाऱ्या भूमीला वांगारीच्या परीसस्पर्शाने जीवनदान मिळाले.

तिने १९७७ साली 'ग्रीन बेल्ट' चळवळीची स्थापना केली. जमिनीवर वृक्षारोपण करणे, बियाणे जमवणे, विहिरी खोदणे, नर्सरीज उभारणे (५०० पेक्षा जास्त नर्सरीज उभारल्या) शाळा, चर्चेंसच्या आवारात वीस लक्षांहून अधिक रोपांची लागवड करणे, त्यासाठी ग्रामीण जनतेला कार्यात सहभागी करून घेणे, अशी कामे व्यापक प्रमाणावर सुरू केली. त्याचे लोण हळूहळू इतर आफ्रिकन देशांमध्ये पसरले आणि पर्यावरण रक्षणाचा एक संपन्न वारसा तिने आफ्रिकन देशांमध्ये सुरू केला. हे करताना लोकांना पर्यावरणपूरक स्रोतांच्या आधारे आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र केले. आज तिला स्वाहिली भाषेत 'मामा-मिटी' म्हणतात. ज्याचा अर्थ आहे वृक्षांची माता. आफ्रिकेसारख्या अत्यंत मागासलेल्या देशात जे कार्य देशाच्या नेत्यांकडून, राष्ट्राध्यक्षांकडून होणे अपेक्षित होते ते एका स्त्रीने करून दाखवले. जंगलातील प्राण्यांसारखेच आयुष्य असणाऱ्या माणसांना जंगल वाचविण्याचे धडे शिकवणे हे कधीच सोपे काम नव्हते. पण अशक्यप्राय कामाला शक्य करून दाखविणाऱ्या स्त्रीशक्तीला स्त्रीत्वाचा अर्थ खऱ्या अर्थाने कळला आहे.

याँग सान सू ची

याच शक्तीचा साक्षात्कार देणारी विलक्षण ताकदीची स्त्री म्हणजे म्यानमार देशातील स्त्री - याँग सान सू ची.

'मेरे पिया गये रंगून' हे शमशाद बेगमचे सुप्रसिद्ध गाणे, लोकमान्य टिळकांची मंडालेच्या तुरुंगात झालेली रवानगी, रत्नागिरीला राहणारा, स्वदेशातून हद्दपार केलेला म्यानमारचा राजा थिबा आणि भूगोलात शिकलेला देश इथे म्यानमारबाबतचे आपले सामान्यज्ञान संपून जाते. अनेकदा या देशाला 'ब्रह्मदेश' नव्हे तर 'म्यानमार' म्हणतात हेही आपल्याला माहीत नसते. असा हा जगाच्या दृष्टीने नगण्य देश. पण दडपशाहीच्या बुरख्याखाली अंधारलेल्या या देशात 'याँग सान सू ची' यांनी तेजशलाका आशेची ज्योत पेटती ठेवली आहे. महात्मा गांधींचे अहिंसेचे तत्त्वज्ञान आणि गौतम बुद्धांची शिकवण यांचा विलक्षण पगडा त्यांच्यावर आहे.

१८, युनिव्हर्सिटी ऑव्हेन्यू, रंगून हे त्यांचे घर आज लोकशाही व मानवी अधिकारांसाठी लढणाऱ्यांचे तीर्थस्थळ बनले आहे. त्यांच्या म्यानमारच्या २४ वर्षांच्या वास्तव्यादरम्यान सरकारने त्यांना १५ वर्षे कैदेत वा नजरकैदेत ठेवले होते. अनेकदा त्यांनी देश सोडून जावा म्हणून सरकारने प्रवृत्त केले. आंतरराष्ट्रीय दबाव त्यांच्यावर टाकण्याचा प्रयत्न केला; पण एकदा का देश सोडला की मायदेशी परतणे कठीण होईल, मग हा लढा अपूर्ण राहील याची जाणीव असल्याने त्यांनी देश सोडला नाही. दोन्ही मुलांना परदेशी ठेवून, पतीपासून दूर राहून कुटुंबाच्या सुखाची आहुती दिली. पती परदेशी मृत्यूशी झुंज देत असतानाही देश सोडण्याचा धोका त्यांनी पत्करला नाही. आजही मानवतेचा हा त्यांचा लढा सुरूच आहे.

अमेरिकेत उच्च शिक्षण घेतलेली ही स्त्री तिथेच खरंतर पती आणि मुलांबरोबर सहज उत्तम संसार करत रमून जायला हवी होती; पण ज्या आंतरिक उर्मीने अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी तिला मायदेशी जाण्यास भाग पाडले, तेही पती मुलांना मागे ठेवून; ती ही खरी स्त्री-शक्ती! त्यांच्या अस्तित्वाची भीती सरकार दरबारी इतकी आहे की सतत त्यांच्यावर नजर ठेवली जाते. स्त्रीच्या ताकदीचा असलेला हा असा वैश्विक आविष्कार!

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रियांचे समाजजीवनात नगण्य स्थान असताना आपल्या वेगळ्या कर्तृत्वाने समाजाच्या इतिहासावर आपले नाव कोरणाऱ्या भारतीय स्त्रियांची दखल घेणे हेही क्रमप्राप्तच आहे.

ज्योतिराव फुले यांच्याशी बालवयात विवाह झाल्यानंतर खरंतर 'चूल आणि मूल' यात रमणे अपेक्षित असताना सावित्रीबाई फुले यांनी पतीच्या साथीने असामान्य कर्तृत्व गाजवले. दलितांच्या सामाजिक उद्धाराचे कार्य असूदे वा स्त्रीशिक्षण किंवा संस्था चालविण्यासाठी शिक्षिका ते मुख्याध्यापिका असा प्रवास असूदे; त्या सतत ध्येयवादाने तळपत राहिल्या. शेणगोळे

अंगावर झेलताना त्यांच्या मनात कोणते विचार येत असतील? स्त्रियांना अबला मानलेल्या समाजात सबला होऊन वावरण्याचे बळ त्यांनी कसे एकवटले असेल? याचा विचार केला तर आजही थक्क व्हायला होते. अखेरीस हरिजन मुलांची सेवा करताना स्वतःला प्लेग होऊन त्यांचा मृत्यू ओढवला.

पुरुषप्रधान संस्कृतीचा घट्ट पगडा जनमानसावर असताना कलकत्त्यात आपल्या संस्कृत ज्ञानाची आणि पांडित्याची झलक दाखविल्यानंतर 'पंडिता' ही उपाधी ज्यांना प्राप्त झाली त्या पंडिता रमाबाई यांनी त्या काळात वयाच्या २५व्या वर्षी लंडनला प्रयाण केले. तिथे त्यांनी दीनदुबळ्यांची सेवा करणाऱ्या वॉटेज ख्रिश्चन मठाचे काम पाहिले. तिथेच त्यांच्या आयुष्याला कलाटणी मिळाली. भारतीय संस्कृतीमधील अंधश्रद्धा, धर्मात बोकळलेले कुसंस्कार त्यांना या पार्श्वभूमीवर ठळकपणे जाणवले. त्यांनी मग ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला; पण हे काम व्यक्तिगत पातळीवर मर्यादित न ठेवता, रमाबाई असोसिएशन-बोस्टन, शारदा सदन-पुणे, मुक्तीमिशन-केडगाव अशा विविध संस्था उभारल्या आणि आधुनिक विचारांचे बाळकडू अवघ्या विश्वाला पाजले.

भारतीय स्वातंत्र्यपूर्व काळातील असेच एक विलोभनीय स्त्री-व्यक्तिमत्त्व म्हणजे लक्ष्मीबाई टिळक. रेव्हरंड टिळक अर्थात ना. वा. टिळक यांची पत्नी. पतीने ख्रिश्चन धर्म स्वीकारल्यानंतर कर्मठ हिंदुस्थानी समाजात तो धर्म स्वीकारण्याचे धाडस त्यांनी दाखवले. गृहिणी ते लेखिका हा त्यांचा प्रवास विलक्षण आहे. रेव्हरंड टिळकांनी ओवीवृत्तात लिहावयास घेतलेले 'ख्रिस्तायन' हे प्रदीर्घ काव्य पूर्ण करण्याचे काम टिळकांच्या मृत्यूनंतर १२ वर्षांनी त्यांनी पूर्ण केले. अशी दीर्घ आख्यानक रचना करणाऱ्या त्या पहिल्या कवयित्री आहेत. खरे तर त्यांचे औपचारिक शिक्षण झाले नव्हते. फक्त लिहण्या-वाचण्यापुरतेच त्यांचे शिक्षण होते; पण नंतरच्या काळातही कविता,

भक्तिगीते, बालगीते हे प्रकार त्यांनी समर्थपणे हाताळले. त्यांचे मैलाचा दगड ठरलेले साहित्यिक कर्तृत्व म्हणजे 'स्मृतिचित्रे'. खरे तर यामागची निर्मिती कहाणी वेगळीच आहे. लक्ष्मीबाईंचे पुत्र देवदत्त आपल्या वडिलांचे चरित्र लिहिणार होते. त्याला सामग्री म्हणून लक्ष्मीबाईंनी पतीच्या आठवणी लिहून काढल्या. हे लिखाण इतके महत्त्वपूर्ण का आहे याचे कारण त्या काळातील भारतीय समाजजीवनाचे संपूर्ण प्रतिबिंब त्यात प्रकट झाले आहे. एका अर्थाने ते समाजजीवनाचा ऐतिहासिक दस्तावेज आहे. शाळेत न गेलेली ही स्त्री, १९३३ मध्ये भरलेल्या पहिल्या ख्रिस्ती साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षा झाल्या, तर त्याच वर्षी भरलेल्या नाशिकच्या कवी संमेलनात स्वागताध्यक्ष होत्या.

'मेरी झांशी नही दूंगी' म्हणत ब्रिटिश सत्तेविरोधात लढणारी मणिकर्णिका म्हणजेच झांशीची राणी असूदे वा समाजसेवेचा वसा घेतलेल्या आनंदीबाई कर्वे (महर्षी धोंडो कर्वे यांच्या पत्नी) असूदे; अमेरिकेत जाऊन पहिल्या महिला डॉक्टर बनण्याचा मान मिळविणाऱ्या आनंदी गोपाळ जोशी असूदे; शिवबांना घडविणाऱ्या जिजाई असूदे वा अवकाशात भरारी घेणारी आधुनिक महिला कल्पना चावला असूदे; या रूपांमधली स्त्री-शक्ती ही विलक्षण ताकदवान आहे. संधी मिळताच तिचे सोने करण्याची ताकद तिच्यात आहे. स्त्रीवाद वगैरे संकल्पनांचा जन्मही न झालेल्या काळात या स्त्रियांनी जे अतुलनीय कर्तृत्व सिद्ध केले हीच खरी स्त्रीत्वाची ताकद होय. सिंधुताई सपकाळ यांच्या निमित्ताने सदैव अस्तित्वात असणाऱ्या या ताकदीला उजाळा मिळाला.

 लेखिका समनिरंजन झुनझुनवाला
महाविद्यालयात अध्यापिका आहेत. तसेच
ग्रंथाली प्रकाशन संस्थेत संपादक व
विश्वस्त म्हणून कार्यरत आहेत.

Email : bhanushali.latika@gmail.com

जागतिक महिलादिन ८ मार्च

प्रभावती पाटील, कोल्हापूर : ९९२२७४७५००

आपल्या देशाची अर्धी लोकसंख्या महिलांची आहे. देशाचे भवितव्य ठरवणारी ती शक्ती आहे. म्हणून महिलांना सक्षम व सबळ बनविणे ही समाजाचीही जबाबदारी आहे. तसेच महिलांना व्यक्तिस्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे आणि निर्णय स्वातंत्र्यात त्यांचा सहभाग असला पाहिजे असे सांगणारा हा लेख.

माझ्या सर्व माता-भगिनींना व तमाम स्त्री वर्गाला जागतिक महिला दिनाच्या हार्दिक शुभेच्छा! जगभरात गेली कित्येक वर्षे ८ मार्च रोजी जागतिक महिलादिन साजरा करतात. याची सुरुवात कशी झाली हा इतिहास जाणून घेणे रोचक आहे.

आंतरराष्ट्रीय महिलादिनाचा उगम एका कामगार आंदोलनातून झाला. १९०८ साली याची पहिली ठिणगी पडली होती. त्यावर्षी पंधरा हजार महिलांनी न्यूयॉर्क शहराच्या रस्त्यावर मोर्चा काढून कामाचे तास कमी करण्याची मागणी केली होती, याशिवाय त्यांच्या इतर प्रमुख मागण्यांपैकी दोन मागण्या होत्या -

१. चांगले वेतन मिळाले पाहिजे.
२. महिलांना मतदानाचा अधिकार मिळाला पाहिजे.

हा दिवस 'आंतरराष्ट्रीय महिलादिवस' म्हणून साजरा करण्याची कल्पना कशी सुचली, ती कल्पनासुद्धा एका स्त्रीची आहे, 'क्लारा जेटकिन' यांनी १९१० साली कोपनहेगनमध्ये झालेल्या काम करणाऱ्या महिलांसाठीच्या एका आंतरराष्ट्रीय परिषदेमध्ये 'जागतिक महिलादिन' साजरा करण्याचा प्रस्ताव मांडला. त्या परिषदेत सतरा देशांच्या शंभर महिला सहभागी झाल्या होत्या. या प्रस्तावाला सर्व महिलांनी अनुमोदन दिले. सर्वप्रथम १९११ साली ऑस्ट्रिया, डेन्मार्क, जर्मनी, आणि स्वित्झर्लंडमध्ये जागतिक महिलादिन साजरा करण्यात आला होता.

१९७५ साली संयुक्त राष्ट्रांनी हा एक वार्षिक उत्सव म्हणून थीमसह साजरा करायला सुरुवात केली. त्यावेळी या जागतिक महिलादिनाला अधिकृत मान्यता मिळाली. पहिल्या जागतिक महिलादिनाची थीम होती.

"Celebrating the past planning for the future" (भूतकाळाचा आनंद साजरा करणे भविष्यासाठी योजना तयार करणे)

८ मार्च हीच तारीख का ?

हा प्रश्न तर तुम्हालाही पडला असेल. खरेतर क्लारा जेटकिन यांनी आंतरराष्ट्रीय महिलादिन साजरा करण्यासाठी कुठलीही तारीख निश्चित केलेली नव्हती. १९१७ साली युद्धादरम्यान रशियाच्या महिलांनी, 'ब्रेड अँड पीस' (भाकरी आणि शांतता) अशी मागणी केली होती. महिलांनी केलेल्या काम बंद आंदोलनामुळे सम्राट निकोलसला पद सोडणे भाग पडले आणि त्यानंतर आलेल्या हंगामी सरकारने महिलांना मतदानाचा अधिकार दिला.

त्यावेळी रशियामध्ये जुलियन कॅलेंडर वापरले जायचे. ज्या दिवशी महिलांनी बंद आंदोलन पुकारले ती तारीख होती २३ फेब्रुवारी. ग्रेगरियन कॅलेंडरनुसार हा दिवस होता ८ मार्च आणि त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय महिलादिन ८ मार्च रोजी साजरा करण्यात येऊ लागला.

जगभरात कसा साजरा होतो आंतरराष्ट्रीय महिला दिन

अनेक देशांमध्ये आंतरराष्ट्रीय महिलादिनानिमित्त सरकारी कार्यालयांना सुटी असते. रशिया आणि इतर देशांत फुलांचे दर वधारतात. या दिवशी स्त्री-पुरुष एकमेकांना फुले देऊन आनंद व्यक्त करतात. चीनमध्ये अनेक कार्यालयांना हाफ डे म्हणजे अर्ध्या दिवसाची रजा मिळते, तर अमेरिकेत संपूर्ण मार्च महिना "Women's History Month" म्हणून साजरा करतात. यावर्षीची आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाची थीम आहे 'Each for Equal'.

महिला सबलीकरण वास्तव व व्यथा

नवरात्रोत्सवात नऊ दिवस नारीशक्तीचा जागर केला जातो. समाजात महिलांना स्वायत्तता, सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान राबविण्यास आपण सुरुवात करतो; पण याचवेळी या समाजाला प्रश्न विचारावासा वाटतो की खरेच भारतातील महिला अबला आहेत का? आणि त्यामुळे आपण तिला सबला बनविण्याचा प्रयत्न करत आहोत का? खरेच महिलांचे सबलीकरण होते आहे का?

भारतीय संस्कृती

संपूर्ण जगात भारत देश आपली संस्कृती, परंपरा, अध्यात्म व भौगोलिक विविधता यामुळे ओळखला जातो. ही नाण्याची एक बाजू झाली; पण हाच देश जगभर पुरुषप्रधान संस्कृतीसाठी प्रसिद्ध आहे. तसे बघितले तर भारतात महिलांना आदिशक्तीचे रूप मानून पुरातन काळापासून पूजनीय मानले जाते. त्याचवेळी याच भारत देशात महिला घरात आणि समाजात सुरक्षित नाही.

अमानुष अत्याचाराच्या घटना घडतात आणि अशावेळी आपल्यासमोर महिलांचे प्रश्न बिकट समस्या बनून उभे राहतात. त्यावर उपाय म्हणून समाजात महिलांना स्वायत्तता, सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान राबविण्यास आपण सुरुवात करतो; पण याचवेळी या समाजाला प्रश्न विचारावासा वाटतो तिला सबला बनवणार म्हणजे नेमके काय करणार?

मुळातच भारतीय महिला ही अबला नाहीच तर ती वेगवेगळ्या रूपातील 'नवदुर्गा' आहे. भारत हा नवदुर्गाची पूजा करणाऱ्या संस्कृतीचा, स्त्री शक्तीचा आदर करणारा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या पाठीमागे एका स्त्रीचा सहभाग आहे. किंबहुना समाजातील अनेक महापुरुषांना घडवण्यात स्त्रियांचे काही प्रमाणात योगदान आहे. मग ती माता, पत्नी, बहीण या कोणत्याही रूपातील असेल.

राजमाता जिजाऊ, राणी लक्ष्मीबाई, सावित्रीबाई फुले, अहिल्याबाई होळकर, रमाबाई आंबेडकर, मदर तेरेसा, सरोजिनीदेवी नायडू, इंदिरा गांधी, कल्पना

चावला, सुनीता विल्यम्स, पी. टी. उषा, आणि इतरही अनेक कर्तृत्ववान महिलांनी या देशाचा नावलौकिक वाढविला आहे.

राजमाता जिजाऊंच्या प्रेरणेतून संस्कारमूर्ती, कीर्तिवंत, स्वराज्य संस्थापक छत्रपती शककर्ते शिवराय घडले आणि त्यांनी स्वराज्य स्थापन केले.

आम्ही सावित्रीच्या लेकी, वसा शिक्षणाचा घेऊ, श्रम शास्त्राच्या युतीने, सारा भारत उजळवू.

आद्य शिक्षिका सावित्रीबाई फुले यांच्यामुळे स्त्री-शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. त्यांची साथ होती म्हणून जोतिराव फुले मोठे काम पार पाडू शकले. मुळातच महिलांमध्ये निसर्गाकडून मिळालेल्या काही देणग्या पुरुषांपेक्षा जास्त आहेत. स्त्रीमध्ये सहनशीलता, नवनिर्मिती, सौंदर्याची जाणीव, बचतवृत्ती, संघप्रेरणा हे गुण निसर्गतःच अधिक आहेत. स्त्री सर्जनशील आहे कारण परमेश्वराने, निसर्गाने नवचैतन्य निर्मितीचा, मातृत्वाचा असा जास्तीचा अधिकार स्त्रियांना दिला आहे. स्त्री मुळातच सबला आहे.

जरी संविधानाने स्त्री व पुरुषांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंब यांच्या बंधनांत अडकून पडली आहे. तीन 'प' अर्थात पिता, पती, पुत्र यांच्या आदेशाने आणि बंधनाने ती आपले आयुष्य काढते आहे. अगदी कामगार, व्यवसाय करणाऱ्या, नोकरदार महिलांशी चर्चा केली असता त्यादेखील स्वतःला सक्षम मानत नाहीत. त्यांच्या दृष्टीने महिला सबलीकरण म्हणजे फक्त कार्यक्रम, व्याख्यान, दिव्याऊपणा आहे. पण तसे न होता वास्तवात महिलांना त्यांच्या क्षमतांची जाणीव होऊन वैयक्तिक स्वातंत्र्य व निर्णय घेण्याचा अधिकार मिळणे आवश्यक आहे.

महिला या देशाचे भविष्य ठरवणारी शक्ती आहे आणि ही शक्ती सुदृढ व सक्षम बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. आपल्या देशाची अर्धी लोकसंख्या महिलांची आहे. या लोकसंख्येसाठी सरकारकडून महिलादिन, माता दिवस, बालिकादिन, जननी सुरक्षा अभियान, सुदृढ माता अभियान, किशोरवयीन मुलींना

जीवनकौशल्य शिक्षण इत्यादी कार्यक्रम राबविले जातात. त्यामुळे समाजात स्त्रीशक्तीचे महत्त्व व अधिकारांची जाणीव जागृत करण्याचे काम केले जाते; पण या सोबत आज महिला सबलीकरण करताना सर्वात प्रथम समाजात महिलांच्या अधिकारांचा पाया मजबूत करणे गरजेचे आहे.

लिंगभेदाची परंपरा नष्ट करून समानता प्रस्थापित करणे तसेच सामाजिक, घरगुती अन्याय व अत्याचार त्यांच्याविरुद्ध कठोर कायदे करून त्यांची अंमलबजावणी करणे, त्याचबरोबर महिलांना शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिकदृष्ट्या सशक्त बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. अशाप्रकारे महिला सबलीकरण करणे म्हणजे पुरुषांना हिणवणे किंवा त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठता सिद्ध करणे असे नव्हे, तर फक्त महिलांना त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म, क्षमता, परंपरा यांच्यासह समानतेने वागवणे होय. असा विचारप्रवाह समाजात प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होईल. स्त्रीशक्तीच्या रूपात देशात असलेले मनुष्यबळ विकसित करून आरोग्य, शिक्षण, संस्कार व स्वावलंबन हे चार आधारस्तंभ समाजाने भक्कम

केले तर समाजात स्वराज्य व सुराज्य दिसेल आणि फक्त अभियानापुरते कागदोपत्री नाहीतर वास्तवात महिला सबलीकरण झालेले दिसेल. आपल्या भारत देशाला पूर्ण विकसित बनवण्यासाठी व परिपूर्ण विकासाचे लक्ष पूर्ण करण्यासाठी महिला सबलीकरण महत्त्वाचे ठरेल. महिलांचे सबलीकरण व सक्षमीकरण झाल्यास त्या ध्येयाच्या दिशेने भरारी घेतील. म्हणून म्हणावेसे वाटते -

अंधाराच्या फलकावर, प्रकाशाचा वेध घे
सामर्थ्याच्या शस्त्राला, अस्मितेची धार दे
दास्याच्या शृंखलांना, विवेकाने मात दे
परंपरेच्या वेदनांना, मुक्त अभिव्यक्ती दे
उमलत्या कळ्यांना, स्वातंत्र्याची भेट दे

 लेखिका या श्री महालक्ष्मी हायस्कूल
व ज्युनिअर कॉलेज सावर्डे बु.

ता. कागल, जि. कोल्हापूर येथे प्राचार्या
म्हणून कार्यरत आहेत.

E mail : prabhavatipatil.1967@gmail.com

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे मार्च व एप्रिल २०२२ अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांच्या अनुभवामुळे व कार्यामुळे त्यांच्या सहकाऱ्यांना मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम आयुरारोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना! नियत वयोमानानुसार -

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
१)	श्री. गोवर्धन ज्ञानदेव सोनवणे	मूल्यमापन अधिकारी	राज्यमंडळ, पुणे	३१/०३/२०२२
२)	श्री. सुरेश दत्तात्रय मरकड	वरिष्ठ लिपिक	पुणे	३१/०३/२०२२
३)	श्रीमती अनुश्री उदय हुले	सहा. अधीक्षक	मुंबई	३१/०३/२०२२
४)	श्री. सतीश मुरलीधर कुंभकर्ण	वरिष्ठ लिपिक	नाशिक	३१/०३/२०२२
५)	श्री. ज्ञानदेव कारभारी आंधळे	वरिष्ठ अधीक्षक	नाशिक	३१/०३/२०२२

घे भरारी...

सारिका सोनार, जुन्नर : ९७६३९०६४१७

८ मार्च हा दिवस जागतिक महिलादिन म्हणून कसा रूढ झाला याची पार्श्वभूमी या लेखात विशद केली आहे. तसेच शिक्षण, क्रीडा, गायन, वादन, अभिनय, व्यवसाय, उद्योग, समाजसेवा अशा विविध क्षेत्रांत महिलांनी कशी कर्तबगारी केली आहे हे सांगणारा हा लेख.

८ मार्च, १९०८ मध्ये न्यूयॉर्क येथे उद्योगातील हजारो स्त्रियांनी रूटगर्स चौकात जमून, 'दहा तास काम' व 'काम करतो तिथे सुरक्षितता' या मागण्यासाठी ऐतिहासिक निदर्शने केली. याच बरोबर लिंग, वर्ण, मालमत्ता आणि प्रौढ स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे मतदानाचा हक्क मिळावा अशी मागणी केली. अमेरिकेतील कामगार स्त्रियांनी केलेल्या ह्या ऐतिहासिक कामगिरीच्या स्मरणार्थ क्लारा झेटकिन या कम्युनिस्ट कार्यकर्तीने ८ मार्च हा जागतिक महिलादिन म्हणून स्वीकारून साजरा करावा असा ठराव मांडला. तो पासही झाला आणि तेव्हापासून ८ मार्च हा दिवस 'जागतिक महिलादिन' म्हणून साजरा करतात.

१९ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत स्त्रियांना दुय्यम दर्जाची वागणूक दिली जात असे. उपयोग व कष्टाचे साधन म्हणजे स्त्री, असा समज सर्वसाधारणपणे रूढ होता; म्हणून समाजात वावरणे, संपत्तीवरील अधिकार तसेच शिक्षण किंवा मतदान यांसारख्या अधिकारांपासून स्त्रिया वंचित होत्या. मात्र एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यानंतर आपल्यावर होणारे अन्याय, आपले हक्क याबाबत स्त्रियांमध्ये सजगता येऊ लागली.

पुरुषाइतकेच काम करूनही वेतनात मात्र समानता नव्हती किंवा समान संधी उपलब्ध नव्हत्या. मग आपल्या हक्कांबाबत स्त्रिया जागृत होऊ लागल्या. स्त्रियांचे आत्मभान जागृत करण्याचे मोलाचे काम ज्यांनी केले त्यातल्या स्त्रियांच्या योगदानाबद्दल आपण कृतज्ञ असणे आवश्यक आहे.

१९ व्या शतकात जगभरातील स्त्रीवादी चळवळीने जोर धरला होता, त्याचवेळी स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडण्याचे काम भारतात राजा राममोहन रॉय,

महर्षी कर्वे, महात्मा ज्योतिबा व सावित्रीबाई फुले, ईश्वरचंद विद्यासागर, रमाबाई रानडे यांनी केले.

समाजात असणाऱ्या वाईट प्रथा बंद करण्याचे प्रयत्न यशस्वी झाले. स्त्री शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह तसेच प्रौढ विवाह असे अनेक विषय समाजासमोर मांडण्यात येऊ लागले. स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीनेही जोर धरला. महाराष्ट्रात महात्मा जोतिबा फुले व भारतातील पहिल्या स्त्री शिक्षिका होण्याचा मान मिळविलेल्या त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान फार मोठे आहे. त्यांनी स्त्री-शिक्षणाचा पाया घातला. महाराष्ट्रात शिक्षणाचे वारे सर्वत्र वाहू लागले आणि बघताबघता स्त्रिया शिक्षण घेऊ लागल्या. आपले स्वतःचे नवे विश्व निर्माण करू लागल्या आणि आज असे एकही क्षेत्र नाही ज्या क्षेत्रांत महिला कार्यरत नाहीत.

ज्ञानाच्या स्पर्शाने ज्यांच्या व्यक्तित्वाला सुंदर बहर आला अशा स्त्रियांचे उल्लेख या लेखात आपणास दिसतील. आजची महिला 'दुर्गामाता' पेक्षा वेगळी नाही, ती फक्त लढते केवळ जिद्द, कष्ट व चिकाटी या शस्त्रांनी.

महिलांनी जेव्हा कधी आत्मसन्मानाची कवाडे उघडली, तेव्हा त्यांनी प्रगतीच्या उंच आसमंतात झेप घेतली; म्हणूनच आज मुली शिक्षणात अग्रेसर आहेत. क्रीडा क्षेत्रात नावलौकिक मिळवत आहेत. सामाजिक क्षेत्रात आपल्या कार्याचा ठसा उमटवताना आध्यात्मिक ज्ञानगंगेचे कलश शिंपीत आहे तर गृहउद्योगातून बचतीचा मंत्र देताना, वैद्यकीय क्षेत्रातही आपल्या धन्वंतरी हाताने रुग्णसेवा देत आहेत.

क्रीडा क्षेत्रातील महिलांचे योगदान मैदानावरील रणराणिणी

भारतीय महिला ही केवळ चूल आणि मूल यामध्ये रमलेली अबला नसून ती जागतिक क्रीडा क्षेत्रातही आपल्या देशाची प्रतिमा उंचावत असते, हेच अनेक भारतीय महिला खेळाडूंनी सिद्ध केले आहे. 'सुपर मॉम' म्हणून ख्याती मिळवलेली बॉक्सर एम.सी.मेरी कोम. बॅडमिंटनची सुपर स्टार सायना नेहवाल, टेनिसपटू सानिया मिर्झा, भारताची सुवर्णकन्या म्हणून ओळखली जाणारी धावपटू म्हणजे पी. टी. उषा यांसारख्या खेळाडू भारतीय खेळाडूंसाठी प्रेरणास्थान आहेत.

मेरी कोम

बॉक्सिंग हा खेळ मुळातच पुरुष खेळाडूंचे प्राबल्य असलेला खेळ. अशा खेळात भारतीय महिला सहसा भाग घेत नाहीत. मात्र मेरी कोम हिने केवळ एकदा नव्हे तर पाच वेळा जागतिक विजेतेपद मिळवीत भारतीय महिलाही बॉक्सिंगमध्ये कारकिर्द करू शकतात हे जणू दाखवून दिले आहे.

दुर्गाबाई कामत

१९०० च्या सुरुवातीच्या काळात स्त्रियांना चित्रपट किंवा रंगभूमीवर काम करण्यास मनाई होती. त्या काळात नाटकात काम करणाऱ्या महिलांकडे हीन दृष्टीने पाहिले जात असे. इ.स. १९०३ मध्ये दुर्गाबाई कामत या आपल्या पतीपासून वेगळ्या राहू लागल्या. आपला चरितार्थ भागवण्यासाठी दुर्गाबाई मेळा आणि जत्रेत गाणी गाणे व विविध प्रकारच्या छोट्यामोठ्या नाटकात कामे करत असत. त्यानंतर दुर्गाबाई रंगमंचाशी जोडल्या गेल्या आणि त्यांच्या अभिनयाच्या कारकिर्दीस योग्य ती सुरुवात झाली.

हिराबाई बडोदेकर, केशरबाई केरकर, मोगुबाई कुर्डीकर, फातमा बेगम (यांना पहिल्या महिला दिग्दर्शक होण्याचा मान मिळाला), झुबेदा यांना बोलपटांची राणी म्हटले जाते, उषा खन्ना (बॉलिवूडमधील एकमेव प्रथितयश महिला संगीतकार), मीनाक्षी शिरोडकर, शर्मिला टागोर, माधुरी दीक्षित, रेणुका शहाणे, कमलाबाई गोखले, हेमा मालिनी, आशालता काळे, अरुणा राजे (भारतीय चित्रपट सृष्टीतील पहिल्या महिला तंत्रज्ञ) ऐश्वर्या रॉय अशा अनेक महिलांनी कला क्षेत्रातही आपल्या कार्याचा ठसा उमटवला आहे.

सामाजिक क्षेत्र

बीजमाता, महिला शेतकरी, पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित राहीबाई पोपरे यांना देशी वाणांच्या बियाण्यांची जपणूक केल्याबद्दल नुकतेच भारत सरकारने पद्मश्री पुरस्कार देऊन सन्मानित केले आहे. ज्येष्ठ शास्त्रज्ञ रघुनाथ माशेलकरांनी एका कार्यक्रमात त्यांचा 'सीड मदर' म्हणजेच 'बीजमाता' असा उल्लेख केला होता. बीबीसीने शंभर प्रभावशाली महिलांमध्ये त्यांचा समावेश केला आहे. राहीबाईंचे देशी बियाण्यांच्या बँकेत आज ५२ पिकांचे ११४ वाण आहेत. BAIF या संस्थेच्या मदतीने त्यांनी अहमदनगर जिल्ह्यातील कोंभाळणे गावात बियाणे बँक सुरू केली, त्यामुळे शाश्वत शेतीला मोठे वरदान मिळत आहे.

सिंधुताई सपकाळ

या अनाथांसाठी सेवाकार्य करणाऱ्या भारतीय सामाजिक कार्यकर्त्या होत्या. त्यांनी अनेक खडतर प्रसंगांना तोंड देत देत हजारो अनाथ मुलांचा सांभाळ केला. त्यांच्या जीवनाला दिशा देण्यासाठी सिंधुताईंनी 'ममता बाल सदन' संस्थेची स्थापना केली. आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर त्यांनी आपल्या बोलण्याने आणि काव्याने समाजाला प्रभावित केले. परदेशी अनुदान मिळणे सोपे जावे या हेतून त्यांनी 'मदर ग्लोबल फाऊंडेशन' संस्थेची स्थापना केली. स्वतःची दुःखे बाजूला ठेवून अनाथ मुलांचे आयुष्य फुलवणाऱ्या माईचे जीवन खूपच प्रेरणादायी होते.

बुला चौधरी

सागरी जलतरण हा अतिशय धाडसी क्रीडाप्रकार समजला जातो. अनेक शर्यतींमध्ये राष्ट्रीय स्पर्धेत सुवर्णपदके जिंकणाऱ्या बुला चौधरी या भारतीय जलतरणपटूने जगातील सातही महासागरांमधील लांब अंतराच्या शर्यती पूर्ण करीत 'भारतीय जलपरी' म्हणून ख्याती मिळविली आहे. सहा वर्षांच्या वयात सहा सुवर्णपदकांची कमाई करून तिने ९ वर्षे वयोगटातील पहिल्या राष्ट्रीय स्पर्धेत तिचे वर्चस्व दाखवले. सागरी जलतरणातही महिला चांगली कामगिरी करू शकतात हे तिने दाखवून दिले आहे.

तेजस्विनी सावंत

ही एक जागतिक विजेतेपद मिळवणारी महाराष्ट्रातल्या कोल्हापूर शहरातील महिला नेमबाज आहे. इस्लामाबादमध्ये २००४ साली झालेल्या दक्षिण

आशिया क्रीडा महासंघ खेळात तेजस्विनीने भारताचे प्रतिनिधित्व केले आणि भारताला सुवर्णपदक मिळवून दिले. ५० मीटर रायफलप्रोन प्रकारात जागतिक विक्रमाची बरोबरी करीत विजेतेपद मिळवणारी तेजस्विनी ही पहिली भारतीय महिला नेमबाज आहे.

मैदान व पाण्याप्रमाणेच हवेतील क्रीडा प्रकारातही भारतीय महिलांनी अतुलनीय कामगिरी केली आहे. शीतल महाजन या महाराष्ट्रीय महिला खेळाडूने पॅराजंपिंगमध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दिमाखदार कामगिरी केली. अंटार्क्टिका व आर्क्टिक या दोन्ही ध्रुवांवर पॅराजंपिंग करणारी ती पहिलीच भारतीय महिला आहे. माऊंट एव्हरेस्ट हे फक्त भारतीय पुरुष गिर्यारोहकांसाठी नसून महिलाही गिर्यारोहणात उत्तुंग झेप घेऊ शकतात, हे बर्चेद्री पाल हिने सिद्ध केले आहे. १९८४ मध्ये तिने सर्वोच्च शिखरावर पाऊल ठेवले. या शिखरावर यशस्वी चढाई करणारी ती पहिली भारतीय महिला गिर्यारोहक ठरली आहे.

दीपिका पल्लिकल, शायनी अब्राहम, ज्योतिर्मय सिंकदर, कविता राऊत, मिताली राज, अंजुम चोप्रा, रश्मी चक्रवर्ती, तानिया सचदेव, मधुमिता बिशत, अपूर्वी चंदेला, विनेश फोगट, मिराबाई चानू, हिमादास, सोनम मलिक इत्यादी खेळाडूंनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उल्लेखनीय यश मिळविले आहे. 'हम किसीसे कम नहीं' हेच त्यांनी दाखवून दिले आहे.

कला क्षेत्र

जेव्हा शिकणे हेच बाईसाठी पाप मानले जात होते तेव्हा लिहिणे, गाणे किंवा नाचणे यांचा तर विचारच करता येणे शक्य नव्हते. स्त्रियांना कलेचे दरवाजे बंद झाले होते तरीही लोकनिंदेचा स्वीकार करत हळूहळू स्त्रियांनी तीही क्षेत्रे आपल्या कर्तृत्वाने गाजवली. चूल आणि मूल हेच केवळ स्त्रियांचे काम अशा काळात पुरुषांना स्त्रीपात्र रंगवण्यावाचून पर्याय नव्हता; पण काळासोबत अनेक बंधने झुगारून स्त्रिया समोर आल्या आणि प्रसंगी समाजाचा विरोध पत्करून चित्रपट सृष्टीमध्ये दाखल झाल्या.

लता मंगेशकर

भारताची गानकोकिळा, भारतातील सर्वोच्च नागरिक पुरस्कार म्हणजेच 'भारतरत्न' हा पुरस्कार देऊन सन्मानित करण्यात आलेल्या, संगीत क्षेत्राला ज्यांनी एक वेगळी ओळख दिली त्या म्हणजे लता

मंगेशकर होय. लताजींनी सन १९७४ ते १९९१ या कालावधीत त्यांच्या सर्वात जास्त गाण्यांचे रेकॉर्डिंग झाले होते. त्यामुळे लता मंगेशकर हे नाव गिनीज बुक ऑफ वर्ल्ड रेकॉर्डमध्ये ध्वनिमुद्रणांच्या उच्चांकासाठी नोंदवले गेले आहे. लताजी अगदी पाच वर्षांच्या असल्यापासून आपल्या वडिलांसोबत नाटकांमध्ये अभिनय करायच्या. लताजींच्या वडिलांनी त्यांना संगीताचे धडे कसे गिरवायचे हे शिकवले. लता दीर्दीचा आवाज आजही सर्व रसिकांच्या मनावर राज्य करीत आहे.

आनंदीबाई जोशी

ज्या काळात महिलांनी शिक्षण घेणे ही अशक्यप्राय गोष्ट मानली जायची त्या काळात विदेशात जाऊन त्यांनी वैद्यकीय क्षेत्रातील पदवी मिळविली हे खरंच गौरवास्पद आहे.

उद्योग क्षेत्र

जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाला उद्धारी या वाक्यामध्ये स्त्री-शक्ती किती आहे हे समजते; पण आताच्या आधुनिक काळात 'जिच्या हाती उद्योगाची दोरी ती जगाला उद्धारी' असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही.

पुरुषांची मक्तेदारी असणाऱ्या या क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी करणाऱ्या महिला इंदिरा नूई. फोर्ब्स मासिकाच्या जगातील १०० शक्तिशाली महिलांच्या यादीत इंदिरा नूई यांना २००८ साली तेराव्या क्रमांकावर स्थान मिळाले होते. फॉर्च्युन मॅगझिनने त्यांना २००६ सालच्या सर्वात शक्तिशाली महिला व्यावसायिक म्हणून जाहीर केले. वयाच्या ४४ व्या वर्षी पेप्सिकोलाच्या वरिष्ठ उपाध्यक्ष म्हणून कार्यभार सांभाळायला त्यांनी सुरुवात केली. इंदिरा नूई या परदेशी नागरिक झाल्या असल्या तरी त्यांचे भारतीय बंध टिकून आहेत. भारतातील शेतकी क्षेत्रासाठीही त्यांनी विशेष कार्य केले.

कल्पना सरोज

मूळ स्लमडॉग मिलियनेअर म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या कल्पना सरोजांनी कमानी ट्यूब्स कंपनीच्या वादात सापडलेल्या मालमत्तेची खरेदी केली आणि ती यशस्वीपणे चालवून तिला नफ्यात आणले. सन २०१३ मध्ये त्यांना 'पद्मश्री' हा किताब देऊन शासनाने गौरव केला. 'उद्योग सौदामिनी' - अरुणा भट - उद्योग

सौदामिनी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या अरुणा अशोक भट यांचा साध्यासुध्या गृहिणी ते बड्या दोन कंपन्यांच्या संचालिका असा जीवनप्रवास आहे. त्या भट ग्रुपच्या संचालिका म्हणून कार्यरत आहेत.

व्यावसायिक व्यक्ती स्वतःला सिद्ध करण्याच्या या प्रक्रियेमध्ये यश-अपयशाची चवसुद्धा चाखतो. यश मिळाल्यानंतरचा आनंद अपयशाच्या चटक्यांवर फुंकर घालतो. मोठे स्वप्न बघा, ते पूर्ण करण्यासाठी धडपड करा. वाटेत ठेच लागून खाली पडाल तरीही उठून पुन्हा मार्गक्रमण करा; पुन्हा ताकदीनिशी उठा, सर्व प्रयत्न पणाला लावा, यश नक्की तुमचेच होईल. हा मूलमंत्र अनेक यशस्वी व्यावसायिक आणि उद्योजक देतात आणि स्वतःही त्याचे पालन करतात. असेच एक मोठे स्वप्न उराशी बाळगून मराठमोळ्या जयंती कठाळे या आज एक यशस्वी महिला उद्योजिका बनल्या आहेत.

संरक्षण क्षेत्र - सीमेवरच्या रणरागिणी

पाकिस्तानने वेळोवेळी काढलेली कुरापत असो किंवा चीनची आगळीक असो, सर्जिकल स्ट्राईक असो किंवा कोणतेही युद्ध, देशरक्षणाच्या वेळी आपले लष्कर सदैव सज्ज असते. अशा या लष्करातही महिला, पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून सीमेवर देशरक्षणाचे कार्य प्राणपणाला लावून करत आहे.

कारगिल गर्ल - गुंजन सक्सेना

भारतभूमीवर आजवर अनेक कर्तृत्ववान महिला होऊन गेल्या, त्यातील एक वीरांगना म्हणजे पहिल्या महिला प्लॉईट लेफ्टनंट गुंजन सक्सेना. वयाच्या २५ व्या वर्षी त्यांनी कारगिल युद्धभूमीवर कर्तृत्व गाजवले. गुंजन सक्सेना यांनी दाखवून दिले, की महिला या युद्धाच्या मैदानावरदेखील स्वतःचे कर्तृत्व सिद्ध करून दाखवतात. कारगिल युद्धादरम्यान त्यांनी चिता हॅलिकॉप्टर उडवले होते. कारगिल युद्धात गुंजन सक्सेना यांनी खूप शौर्य दाखवले होते. त्यामुळे त्यांना 'कारगिल गर्ल' असे म्हटले जाते.

अनुराधा प्रभुदेसाई

मी तिरंगा फडकवून येईन किंवा तिरंग्यात झाकून मला आणले जाईल, अशी प्रतिज्ञा सैन्यातील जवान करतात आणि युद्धभूमीवर आपले शौर्य दाखवतात. त्यांचे शौर्य घराघरांत नेण्याचे काम लक्ष्य फाऊंडेशन

करत आहे आणि या फाऊंडेशनची स्थापना केली आहे सौ. अनुराधा प्रभुदेसाई यांना भारताचा सैनिक 'मावशी' या नावाने त्यांना ओळखतो.

स्त्री हक्क, समान अधिकार चळवळीच्या खंद्या पुरस्कर्त्या रमाबाई रानडे, भारतीय स्त्री-मुक्ती चळवळीसाठी नेहमीच प्रेरणादायी ठरल्या स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या खंबीर आणि स्वावलंबी करण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर प्रयत्न केले. स्त्रियांच्या समस्यांना वाचा फोडण्यासाठी आणि व्यासपीठ निर्माण करण्यासाठी हिंदू लेडिज सोशल क्लबची त्यांनी मुंबईत स्थापना केली.

अनुताई वाघ

सुप्रसिद्ध सामाजिक कार्यकर्त्या, शिक्षणतज्ज्ञ आणि पद्मश्री पुरस्काराच्या मानकरी अनुताई वाघ यांनी शिक्षणाद्वारे आदिवासींच्या जीवनात जागृती निर्माण करण्याचे काम केले. पालघर जिल्ह्यातील कोसबाड येथे ताराबाई मोडक यांच्यासोबत त्यांनी बालशिक्षणाचे कार्य केले. आदिवासींच्या शिक्षणासाठी पाळणाघरे, बालवाड्या, प्राथमिक शाळा, प्रौढ शिक्षण वर्ग, बालसेविका ट्रेनिंग कॉलेज इ. शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये अनेक भारतीय स्त्रियांनी आपले कर्तृत्व सिद्ध करून दाखवले आहे.

भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी ऑपरेशन ब्लू स्टार, बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, सिक्किम राज्याचे देशात विलिनीकरण तसेच बांगलादेश युद्ध जिंकून स्वकर्तृत्व सिद्ध केले. म्हणून तर कवी यशवंतांनी आईच्या रूपाने स्त्री जातीची थोरवी वर्णन करताना म्हटले आहे, की 'स्वामी तिन्ही जगाचा आईविना भिकारी'.

खरेच स्त्रीशिवाय घर, कुटुंब, अपूर्णच आहे. घरातील सर्वांसाठी घरभर वारा होऊन ती फिरत असते, तरीही तिची हेळसांड होतेच. आपल्या इच्छा, आकांक्षांना ती आवर घालते. मन मारून इतरांसाठी जगते. समानतेची वागणूक तिला दिली जात नाही; म्हणूनच कवी कुसुमाग्रजांच्या शब्दात सांगायचे झाले तर...

समान मानव माना स्त्रीला । तिची अस्मिता खुडू नका । दासी म्हणुनी पिटू नका । वा देवी म्हणूनि भजू नका ।

 लेखिका श्री शिवछत्रपती
महाविद्यालय, जुन्नर येथे अध्यापनाचे
कार्य करतात.

E mail : sarikasonar2@gmail.com

मिसाइल वुमन : टेसी थॉमस

डॉ. कविता जाधव, अहमदनगर : ९७६६२७१५५६

अविस्तपणे अत्यंत परिश्रम करणारी, टेसी लवकरच DRDO च्या शस्त्रास्त्र विभागामध्ये मार्गदर्शन करत होती आणि दोन दशकांहून अधिक काळात, तिने करिअरचा एक मोठा टप्पा गाठला होता. तिच्या आयुष्यातील सर्वात प्रिय क्षणांपैकी एक म्हणजे २०१२ मध्ये ओडिशाच्या व्हीलर बेटावरून अग्नी-क्षेपणास्त्राचे यशस्वी प्रक्षेपण.

टेसी थॉमस या भारतीय शास्त्रज्ञ, भारतीय संरक्षण संशोधन व विकास संघटनेच्या अग्नी-४ क्षेपणास्त्र प्रकल्पाच्या संचालिका असून या पदावरील त्या पहिल्या भारतीय महिला आहेत. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली ३५०० किलोमीटर पल्ल्याच्या क्षेपणास्त्राची चाचणी यशस्वीरीत्या पूर्ण झाली. त्यांना भारताची 'मिसाइल वुमन' म्हणून ओळखले जाते.

थॉमस यांचा जन्म एप्रिल १९६३ मध्ये केरळमधील अलाप्पुझा येथे सीरियन ख्रिश्चन कुटुंबात झाला. त्यांना टेरेस किंवा टेरेसिया म्हणून नाव देण्यात आले. त्यांचे वडील एक आयएफएस अधिकारी तसेच एक उद्योगपती आणि अकाउंटंट म्हणून काम करत होते. जेव्हा टेसी १३ वर्षांच्या होत्या, तेव्हा त्यांचे वडील पक्षाघाताने त्रस्त झाले होते. त्यामुळे त्यांचा उजवा हात काम करत नसे. त्यांच्या आई शिक्षिका होत्या. अशा परिस्थितीत कुटुंबाची देखभाल करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर आली. त्यांचे कुटुंब थुंबा रॉकेट लॉचिंग स्टेशनजवळ राहत होते. त्यांना रॉकेट व मिसाइल याबद्दल कुतूहल होते. थॉमस यांना चार बहिणी आणि एक भाऊ आहे. त्यांच्या दोन बहिणींनी अभियांत्रिकीचे शिक्षण पूर्ण केले. तर भावाने एमबीए केले.

टेसी थॉमस यांनी त्यांचे शालेय शिक्षण एस.टी. मायकल या शाळेत पूर्ण करून उच्च माध्यमिक म्हणजेच ११ वी व १२वी चे शिक्षण लेप्पी (अलाप्पुझा) मधील एस.टी. जोसेफ या विद्यालयात पूर्ण केले. त्यांना गणित आणि भौतिकशास्त्र हे विषय खूप आवडायचे. कनिष्ठ महाविद्यालयात असताना त्यांनी गणित विषयात शंभर टक्के व विज्ञानमध्येही पंच्याणव टक्के गुण मिळवले होते. त्यांनी आपले शिक्षण पूर्ण

करण्यासाठी स्टेट बँक ऑफ इंडियाकडून दरमहा १०० रुपये असे कर्ज घेतले. सरकारी अभियांत्रिकी महाविद्यालय, श्रिसूर येथून अभियांत्रिकीचा अभ्यास पूर्ण केला. त्या अभ्यासात हुशार असल्यामुळे त्यांना शिष्यवृत्ती मिळाली, त्यातून त्यांनी ट्युशन फी भरली. त्यांच्या प्रवेशाच्या वेळी गुणवत्ता यादीतील पहिल्या दहा विद्यार्थ्यांत त्यांचा नंबर लागला. हॉस्टेलमध्ये राहून त्यांनी आपले. बी. टेक.चे शिक्षण पूर्ण केले. शालेय व महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना त्यांनी बाकीच्या उपक्रमातसुद्धा सहभाग घेतला. त्यांना विशेषतः बॅडमिंटन खेळण्याची आवड होती.

१९८८ मध्ये त्या डीआरडीओ (DRDO, Defence Research and Development Organisation) मध्ये सामील झाल्या. त्यात डिझाईन विभागामध्ये नवीन पिढीच्या बॅलिस्टिक क्षेपणास्त्राची रचना या विभागासाठी डॉ. एपीजे अब्दुल कलाम यांनी त्यांची नेमणूक केली. टेसी ३००० किमी लांब पल्ल्याच्या अग्नी-३ क्षेपणास्त्र प्रकल्पाच्या सहकारी प्रकल्प संचालक होत्या. त्या अग्नी-४ मोहिमेसाठी प्रकल्प संचालक म्हणून काम करत होत्या. अग्नी-४ ची २०११ मध्ये यशस्वीरीत्या चाचणी घेण्यात आली होती. ह्या अग्नी-४ क्षेपणास्त्राने नऊशे किलोमीटरची उंची गाठली आणि नंतर ते बंगालच्या उपसागरातील ३००० किलोमीटर अंतरावरील नियोजित लक्ष्यावर जाऊन आदळले.

टेसी यांची २००९ मध्ये ५००० किलोमीटर पल्ल्याच्या अग्नी-५ प्रकल्पासाठी प्रकल्प संचालक म्हणून नियुक्ती करण्यात आली होती. १९ एप्रिल, २०१२ रोजी या क्षेपणास्त्राची यशस्वीपणे चाचणी घेण्यात आली. अग्नी क्षेपणास्त्र हे मध्यम ते आंतरखंडीय श्रेणीमध्ये मारा

करण्यास सक्षम क्षेत्रांसाठीचा समूह आहे. जे भारताच्या एकात्मिक मार्गदर्शित क्षेत्रांसाठी विकास कार्यक्रमाद्वारे स्वदेशी विकसित केले गेले आहे. भारताने २००८ पर्यंत या क्षेत्रासाठी गटाचे तीन प्रकार तैनात केले आहेत.

- अग्नी-१ मध्यम श्रेणीचे बॅलिस्टिक क्षेत्रासाठी
७०० - १,२५० किमी (ऑपरेशनल)
- अग्नी-२ इंटरमीडिएट रेंज बॅलिस्टिक क्षेत्रासाठी
२,००० - ३,००० किमी (ऑपरेशनल)
- अग्नी-३ इंटरमीडिएट रेंज बॅलिस्टिक क्षेत्रासाठी
३,५०० - ५,००० किलोमीटर (ऑपरेशनल)
- अग्नी-४ इंटरमीडिएट रेंज बॅलिस्टिक क्षेत्रासाठी
३,००० - ४,००० किमी (चाचणी)
- अग्नी-५ आंतरखंडीय क्षेत्रासाठी
५,००० - ८,००० किमी (चाचणी)
- अग्नी-६ आंतरखंडीय क्षेत्रासाठी
८,००० - १०,००० किमी (विकासाधीन)

अविरतपणे अत्यंत परिश्रम करणारी, टेसी लवकरच DRDO च्या शास्त्रास्त्र विभागामध्ये मार्गदर्शन करत होती आणि दोन दशकांहून अधिक काळात, तिने करिअरचा एक मोठा टप्पा गाठला होता. तिच्या आयुष्यातील सर्वात प्रिय क्षणांपैकी एक म्हणजे २०१२ मध्ये ओडिशाच्या व्हीलर बेटावरून अग्नी-५ क्षेत्रासाठीचा यशस्वी प्रक्षेपण. सॉलिड प्रोपेलंट सिस्टीमचे तज्ञ म्हणून अग्नी-५ चे मल्टिपल टारगेटबल री-एंट्री व्हेइकल विकसित करण्यात टेसीचे योगदान महत्त्वपूर्ण होते. यामुळेच आंतरखंडीय क्षेत्रासाठी वातावरणात पुन्हा प्रवेश केल्यावर प्रचंड वेग आणि ३००० अंश सेल्सिअस तापमानाचा सामना करू शकले. अग्नी-५ च्या गडगडाटी यशाचा प्रवास सोपा होता असे नाही. प्रत्येक पावलावर, टेसीला अपयश आणि निराशेला सामोरे जावे लागले; परंतु तिने हार मानली नाही. नव्या उमेदीने तिने पुन्हा काम करण्याची हिंमत ठेवली आणि आपल्या कामावर पुनर्विचार केला. उदाहरणार्थ, जुलै २००६ मध्ये, एक क्षेत्रासाठी इच्छित मापदंडांची पूर्तता करण्यात अयशस्वी ठरले आणि संघाला खूप टीकेला सामोरे जावे लागले; पण स्तब्ध आणि शांत टेसीने ते आव्हान म्हणून घेतले आणि रविवार देखील दिवसाचे १२ ते १६ तास काम केले. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, केवळ दहा महिन्यांच्या आत अपयशाचे, यशात रूपांतर केले. हे सर्व करत

असताना टेसीने गृहिणी आणि संरक्षण शास्त्रज्ञ या दोन्ही भूमिका कौशल्याने पार पाडल्या. ती तिच्या कामासाठी अत्यंत समर्पित होती. तिने कधी कधी घरच्या कामाकडे दुर्लक्षही करण्यास मागेपुढे पाहिले नाही. कधीकधी तर क्षेत्रासाठी प्रक्षेपणासाठी आपल्या मुलाला (तेजसला) आजारी असताना घरच्याकडे सोपवले. २००८ मध्ये इंडियन वुमन सायंटिस्ट असोसिएशनने एका कार्यक्रमात सन्मान करून सांगितले की आम्हाला वाटते की टेसी थॉमस एक आदर्श व्यक्तिमत्त्व आहेत आणि महिला शास्त्रज्ञांना त्यांची स्वप्ने साध्य करण्यासाठी आणि त्यांचे पाय दोन्ही जगात यशस्वीपणे रोवण्यासाठी प्रेरणा म्हणून काम करतात.

आज टेसी ह्या भारतातील बॅलिस्टिक क्षेत्रासाठीतील प्रमुख तज्ज्ञांपैकी एक आहेत. पाच वेगवेगळ्या विद्यापीठांमधून डॉक्टर ऑफ सायन्स (ऑनॉरिस कॉसा) प्राप्त करणारी, ही हुशार महिला विविध व्यावसायिक संस्थांची फेलो आहे, त्यात इंडियन नॅशनल अॅकॅडमी ऑफ इंजिनिअरिंग (INAE), इन्स्टिट्यूट ऑफ इंजिनियर्स-इंडिया (IEI), टाटा प्रशासकीय सेवा (TAS). त्यांच्या या कार्याबद्दल त्यांना अनेक पुरस्कार प्राप्त झाले. २००८ मध्ये डीआरडीओ सायंटिस्ट ऑफ द इयर, २०११ आणि २०१२ साठी डीआरडीओ परफॉर्मन्स एक्सलन्स अवॉर्ड, २००९ मध्ये इंडिया टुडे वुमन ऑफ द इयर, २०१२ मध्ये सार्वजनिक प्रशासनातील उत्कृष्टतेसाठी लाल बहादूर शास्त्री राष्ट्रीय पुरस्कार, सीएनएन-२०१२ यासह अनेक प्रतिष्ठित पुरस्कार मिळाले आहेत. इंडियन ऑफ द इयर २०१२, सर मोक्षगुंडम विश्वेश्वरय्या पुरस्कार २०१६ आणि विज्ञान आणि अभियांत्रिकी (WISE) मधील विमेन तर्फे उत्कृष्ट वुमन अचिव्हर पुरस्कार. हे प्रचंड कार्य आजही अनेक महिला शास्त्रज्ञांना प्रेरणादायी, मार्गदर्शक ठरत आहे.

 लेखिका या श्री ज्ञानेश्वर
महाविद्यालय नेवासा, अहमदनगर येथे
जीवशास्त्र विषयाचे अध्यापन करतात

E mail : jkavitak1983@gmail.com

अबला नहीं, सबला है हम!

डॉ. उमा ढेरे, अंधेरी : ९७०२७९७३५७

प्राचीन कालसे आजतक हर क्षेत्रमें महिलाओंका योगदान कितना महत्त्वपूर्ण रहा है यह लेखिकाने स्पष्ट किया है। विद्वता, कला तथा साहित्य के क्षेत्र में, राजनीति तथा स्वतंत्रता आंदोलन में, इस तरह, हर क्षेत्र में महिलाओंने अपना तर्कस्व सिद्ध किया है। इन बातोंको तथा महिलाओंकी समस्याओंको लेखिकाने उजागर किया है।

महिलाओं के योगदान के विषय में अगर हम बात करने बैठे तो युगान्तर के बाद भी यह योगदान की बातें खत्म नहीं होगी। वो जताना नहीं जानती इसीलिए तो माँ कहलाती है। समाज और संस्कृति का भार नारी के कंधों पर लादा गया है। नदी भी अपने आप में नारी स्वरूप है शायद इसीलिए हर संस्कृति का जन्म नदी के किनारे हुआ है। सीता, मंदोदरी, द्रौपदी, तारा, रूक्मिणी, अहिल्या और अनसूया; वैसे इस सूची में और भी बहुत सारे नाम जुड़े हुए हैं। यहाँ इतने सारे नाम जुड़े हैं कि उन नामों के बारे में बात करना शुरू करेंगे तो सारे पन्ने सिर्फ नाम से ही भर जायेंगे। स्त्रीने समाज की धुरा संभाले रखी है क्योंकि वो जानती है कि उसके असहकार से महाप्रलय हो सकता है। एक नारी ही है जिसे ईश्वर ने सृजन का आशिर्वाद दिया हुआ है।

इतिहास के पन्ने साक्षी दे रहे हैं कि नारीने न केवल समाज और देश के संस्कृति की रक्षा की है, हालांकि उसके बदले अपने सुखों का बलिदान वो हँसते-हँसते दे देती है।

संस्कृत श्लोक और सुभाषितों में कहा गया है - यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः., अर्थात् जहाँ नारीओं का पूजन होता है उस स्थान पर देवताएं विराजित होते हैं क्योंकि जहाँ जहाँ नारी का अपमान हुआ वहाँ वहाँ पर सुदर्शन लेकर भगवान पधार चुके हैं।

संस्कृति और सभ्यता की रक्षा महिलाओं ने की है और वो दार्डित्य निभाया है। महाभारत का युद्ध हो, दुर्जनों का नाश हो और वापस धर्म की संस्थापना हो यह दार्डित्य द्रौपदीने अपने घने केश के माध्यम से लिया था। लंका के महाअहंकारी राजा रावण का संहार हो, नवग्रह को मुक्ति मिले और संसार में पुनःधर्म के प्रति मनुज की आस्था बलवान हो यह दार्डित्य सीता ने लिया था।

आज जरूरत है कि देश में बच्चियों को हम वही आत्मविश्वास और हिम्मत दें, जो लड़कों को देते हैं। प्रकृति का संतुलन बना रहे इसलिए जरूरी है कि इस धरती पर कन्या को भी बराबर का सम्मान मिले, साथ ही उसकी गरिमा भी बनी रहे इसलिए अपने अंदर की शक्ति को जागृत करें और हर स्त्री में यह शक्ति जगाएं ताकि वह हर विकृत मानसिकता का सामना पूरे साहस और धीरज के साथ कर सके। एक नारी के बिना किसी भी व्यक्ति का जीवन सृजित नहीं हो सकता है। जिस परिवार में महिला नहीं होती वहाँ पुरुष न तो अच्छी तरह से जिम्मेदारी निभा पाते हैं और न ही लंबे समय तक जीते हैं। वहीं जिन परिवारों में महिलाओं पर परिवार की जिम्मेदारी होती है, वहाँ महिलाएँ हर चुनौती, हर जिम्मेदारी को बेहतर तरीके से निभाती हैं और परिवार खुशहाल रहता है। अगर मजबूती की बात की जाए तो महिलाएँ पुरुषों से ज्यादा मजबूत होती हैं, क्योंकि वे ही पुरुषों को जन्म देती

हैं। भारतीय संविधान द्वारा प्रदत्त भारत के मौलिक अधिकारों के अंतर्गत सभी को अनुच्छेद १४-१८ के अंतर्गत समानता का अधिकार दिया गया है, जो कि महिलाओं और पुरुषों को बराबरी का अधिकार देता है। इसके अंतर्गत यह भी सुनिश्चित किया गया है कि राज्य के तहत होनेवाली नियुक्तियों और रोजगार के संबंध में किसी तरह का भेदभाव नहीं किया जाएगा तथा संविधान द्वारा मौलिक अधिकारों के अंतर्गत दिया गया समानता का अधिकार भारतीय राज्य को किसी के भी खिलाफ लिंग के आधार पर भेदभाव करने से रोकता है।

देश में महिलाओं के उत्थान और सशक्तीकरण को देखते हुए हमारे संविधान को १९९३ में संशोधित किया गया। ७३ वें संशोधन के जरिए संविधान में अनुच्छेद २४३ ए से २४३ तक जोड़ा गया। इस संशोधन में इस बात की व्यवस्था की गई कि पंचायतों और नगरपालिकाओं में कुल सीटों की एक-तिहाई सीटें महिलाओं के लिए सुरक्षित होंगी। इस संशोधन में इसकी भी व्यवस्था की गई कि पंचायतों और नगरपालिकाओं में कम से कम एक-तिहाई चेयरपर्सन की सीटें महिलाओं के लिए सुरक्षित हों। पंचायती राज संस्थानों द्वारा महिलाओं के लिए ३३ प्रतिशत आरक्षण को लागू करने में सकारात्मक कार्यवाही से महिलाओं के प्रतिनिधित्व में तेजी से वृद्धि हुई है। वास्तव में देखा जाए तो देशभर में पंचायतों में चुनी गई महिलाओं का प्रतिनिधित्व ४० प्रतिशत हो गया है। कुछ राज्यों में पंचायतों में महिलाओं का प्रतिनिधित्व ५० प्रतिशत तक पहुँच गया है। बिना प्रतिनिधित्व के महिलाओं का सशक्तीकरण असंभव है। जब तक महिलाओं को प्रतिनिधित्व नहीं दिया जाएगा, तब तक हम महिलाओं के सशक्तीकरण की कल्पना नहीं कर सकते।

प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी द्वारा ८ मार्च महिला दिवस के दिन सिर्फ महिला सांसदों या विधायकों को संसद या विधानसभा में बोलने का सुझाव भी सराहनीय है। इस सुझाव पर संसद और विधानसभाओं को गौर करना चाहिए। लेकिन आज इसके साथ-साथ जरूरत है कि संसद और विधानसभाओं में महिलाओं को उनकी आबादी के हिसाब से या ३३ प्रतिशत आरक्षण दिया जाए जिससे कि पंचायतों और नगरपालिकाओं की तरह संसद और विधानसभाओं में महिलाओं का प्रतिनिधित्व बढ़ सके। साथ ही साथ जरूरत है कि महिलाओं के आरक्षण में पिछड़े और आदिवासी वर्ग की महिलाओं को अलग से कोटा दिया जाए जिससे कि पिछड़े वर्ग की महिलाओं को प्रतिनिधित्व मिल सके।

भारत की विधायिका में महिलाओं को आरक्षण दिलाने के लिए सभी दलों को दलगत राजनीति से उठकर महिला आरक्षण विधेयक का समर्थन करना चाहिए। कोई भी राष्ट्र महिलाओं के बिना शक्तिहीन है, क्योंकि राष्ट्र को हमेशा से महिलाओं से ही शक्ति मिलती है। किसी भी जीवंत और मजबूत राष्ट्र के निर्माण में महिलाओं का योगदान महत्वपूर्ण है। महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी से लोकतंत्र की जड़ें मजबूत होती हैं।

आज जरूरत है कि समाज में महिलाओं को अज्ञानता, अशिक्षा, कूपमंडूकता, संकुचित विचारों और रूढ़ीवादी भावनाओं के गर्त से निकालकर प्रगति के पथ पर चलने की प्रेरणा मिले। उनमें आधुनिक घटनाओं, ऐतिहासिक गरिमामयी जानकारी हो उनमें आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनीतिक चेतना पैदा करने की आवश्यकता है, जिससे कि नारी पुरुषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर समाज को आगे बढ़ाने में सहयोग कर सके।

इनके साथ-साथ समाज की जितनी भी रूढ़ीवादी समस्याएँ हैं, उनका समाधान खोजते हुए हठधर्मिता त्यागकर शैक्षिक, सामाजिक, सौहार्दपूर्ण व्यावसायिक और राजनीतिक चेतना का महिलाओंका मार्ग, प्रशस्त करना है। हमें महिलाओं के सामाजिक उत्थान का संकल्प लेना चाहिए, क्योंकि हजारों मील की यात्रा भी पहले कदम से शुरू होती है।

जब भारतीय ऋषियों ने अथर्ववेद में 'माता भूमि: पुत्रो अहं पृथिव्या:' (अर्थात् भूमि मेरी माता है और हम इस धरा के पुत्र हैं।) की प्रतिष्ठा की तभी सम्पूर्ण विश्व में नारी-महिमा का उद्घोष हो गया था। नेपोलियन बोनापार्ट ने नारी की महत्ता को बताते हुए कहा था कि - "मुझे एक योग्य माता दे दो, मैं तुमको एक योग्य राष्ट्र दूँगा।"

भारतीय जन-जीवन की मूल धुरी नारी (माता) है। यदि यह कहा जाय कि संस्कृति, परम्परा या धरोहर नारी के कारण ही पीढ़ी दर पीढ़ी हस्तान्तरित होती रही है तो यह अतिशयोक्ति नहीं होगी। जब-जब समाज में जड़ता आयी है, नारी शक्ति ने ही उसे जगाने के लिए, उससे जूझने के लिए अपनी सन्तति को तैयार करके, उन्हे आगे बढ़ने का संकल्प दिया है।

कौन भूल सकता है माता जीजाबाई को, जिनकी शिक्षा-दीक्षा ने छत्रपति शिवाजी महाराज को महान देशभक्त और कुशल योद्धा बनाया। कौन भूल सकता है पन्ना धाय के बलिदान को? पन्नाधाय का उत्कृष्ट त्याग एवं आदर्श इतिहास के स्वर्ण अक्षरों में अंकित है। वह उच्च कोटि की कर्तव्यपरायणता थी। अपने बच्चे का बलिदान देकर राजकुमार का जीवन बचाना सामान्य कार्य नहीं। हाँड़ी रानी के त्याग एवं बलिदान की कहानी तो भारत के घर-घर में गायी जाती है। रानी लक्ष्मीबाई, रजिया सुल्ताना, पद्मिनी और मीरा के शौर्य एवं जौहर एवं भक्ति ने मध्यकाल की विकट परिस्थितियों में भी अपनी सुकीर्ति का झण्डा फहराया। कैसे कोई स्मरण न करें उस विद्यावती का जिसका

पुत्र फांसी के तख्ते पर खड़ा था और माँ की आँखों में आँसू देखकर पत्रकारों ने पूछा कि एक शहीद की माँ होकर आप रो रही हैं तो विद्यावती का उत्तर था कि मैं अपने पुत्र की शहीदी पर नहीं रो रही, कदाचित अपनी कोख पर रो रही हूँ कि, काश मेरी कोख ने एक और भगत सिंह पैदा किया होता तो मैं उसे भी देश की स्वतंत्रता के लिए समर्पित कर देती। ऐसा था भारतीय माताओं का आदर्श। ऐसी थी उनकी राष्ट्र के प्रति निष्ठा।

परिवार के केन्द्र में नारी है। परिवार के सारे घटक उसी के चतुर्दिक घूमते हैं, वहीं पोषण पाते हैं और विश्राम। वही सबको एक माला में पिरोये रखने का प्रयास करती है। किसी भी समाज का स्वरूप वहाँ की नारी की स्थिति पर निर्भर करता है। यदि उसकी स्थिति सुदृढ़ एवं सम्मानजनक है तो समाज भी सुदृढ़ एवं मजबूत होगा। भारतीय महिला सृष्टि के आरंभ से अनन्त गुणों की खान रही है। पृथ्वी की सी सहनशीलता, सूर्य जैसा तेज, समुद्र की गम्भीरता, पुष्पों जैसा मोहक सौन्दर्य, कोमलता और चन्द्रमा जैसी शीतलता महिला में विद्यमान है। वह दया, करुणा, ममता, सहिष्णुता और प्रेम की पवित्र मूर्ति है। नारी का त्याग और बलिदान भारतीय संस्कृति की अमूल्य निधि है। बाल्यावस्था से लेकर मृत्युपर्यंत वह हमारी संरक्षिका बनी रहती है। सीता, सावित्री, गाँगी, मैत्रेयी जैसी महान नारियों ने इस देश को अलंकृत किया है। निश्चित ही महिला इस सृष्टि की सबसे सुन्दर कृति तो है ही, साथ ही एक समर्थ अस्तित्व भी है।

वह जननी है, अतः मातृत्व महिमा से मंडित है। वह सहचरी है, इसलिए अर्धांगिनी के सौभाग्य से श्रृंगारित है। वह गृहस्वामिनी है, इसलिए अन्नपूर्णा के ऐश्वर्य से अलंकृत है। वह शिशु की प्रथम शिक्षिका है, इसलिए गुरु की गरिमा से गौरवान्वित है। महिला घर, समाज और राष्ट्र का आदर्श है। कोई पुण्य कार्य,

यज्ञ, अनुष्ठान, निर्माण आदि महिला के बिना पूर्ण नहीं होता है। सशक्त महिला सशक्त समाज की आधारशिला है। महिला सृष्टि का उत्सव, मानव की जननी, बालक की पहली गुरु तथा पुरुष की प्रेरणा है।

यदि महिला को श्रद्धा की भावना अर्पित की जाए तो वह विश्व के कण-कण को स्वर्गिक भावनाओं से ओतप्रोत कर सकती है। महिला एक सनातन शक्ति है। वह आदिकाल से उन सामाजिक दायित्वों को अपने कंधों पर उठाए आ रही है, यदि इसे पुरुषों के कंधे पर डाल दिया गया होता, तो वह कब का लड़खड़ा गया होता। पुरातन कालीन भारत में महिलाओं को उच्च स्थान प्राप्त था। पुरुषों के समान ही उन्हें सामाजिक, राजनैतिक एवं धार्मिक कृत्यों में भाग लेने का अधिकार था। वे रणक्षेत्र में भी पति को सहयोग देती थी। देवासुर संग्राम में कैकेयी ने अपने अद्वितीय रणकौशल से महाराज दशरथ को चकित कर दिया था। याज्ञवल्क्य की सहधर्मिणी गार्गी ने आध्यात्मिक धन के समक्ष सांसारिक धन तुच्छ है, यह सिद्ध करके समाज में अपना आदरणीय स्थान प्राप्त किया था। विद्योतमा की भूमिका सराहनीय है, जिसने कालिदास को संस्कृत का प्रकाण्ड पंडित बनाने में सफलता प्राप्त की। तुलसीदासजी के जीवन को आध्यात्मिक चेतना देने में उनकी पत्नी का ही बुद्धि चातुर्य था। मिथिला के महापंडित मंडनमिश्र की धर्मपत्नी विदुषी भारती ने शंकराचार्य जैसे महाज्ञानी व्यक्तित्व को भी शास्त्रार्थ में पराजित किया था।

लेकिन चूँकि भारत के अस्सी प्रतिशत से अधिक तथाकथित विद्वान गौतम बुद्धोत्तरकालीन भारत को ही जानते पहचानते हैं और उनमें भी प्रतिष्ठा की धुरी पर बैठे लोग, पाश्चात्य विद्वानों द्वारा अंग्रेजी में लिखे ग्रन्थों से ही, भारत का अनुभव एवं मूल्यांकन करते हैं, अतः नारी विषयक आर्ष-अवधारणा तक वे पहुँच ही नहीं पाते। उन्हें केवल वह नारी दिखाई पड़ती है जिसे देवदासी बनने को बाधित

किया जाता था, जो नगरवधू बनती थी अथवा विषकन्या के रूप में प्रयुक्त की जाती थी। महिमामयी नारी के इन संकीर्ण रूपों से इंकार तो नहीं किया जा सकता। परंतु हमें यह समझना चाहिए कि वे नारी के संकटकालीन रूप थे, शाश्वत नहीं।

अब हम स्वतंत्रता आंदोलन के कालखंड को देखें तो हम देखते हैं कि भारत के स्वतंत्रता-संग्राम में महिलाओं ने जितनी बड़ी संख्या में भाग लिया, उससे सिद्ध होता है कि समय आने पर महिलाएँ प्रेम की पुकार को विद्रोह की हुंकार में तब्दील कर राष्ट्रीय अखण्डता को अक्षुण्ण बनाने में अपना सर्वस्व समर्पित कर सकती हैं। रानी लक्ष्मीबाई, सरोजनी नायडू, मादाम कामा, अरुणा आसफ अली, एनी-बेसेन्ट, भगिनी निवेदिता, सुचेता कृपलानी, कैप्टन लक्ष्मी सहगल, दुर्गा भाभी एवं क्रांतिकारियों को सहयोग देने वाली अनेक महिलाएँ भारत में अवतरित हुईं, जिन्होंने राष्ट्र निर्माण के लिए अपना सब कुछ न्योछावर कर दिया। इतिहास साक्षी है जब-जब समाज या राष्ट्र ने नारी को अवसर तथा अधिकार दिया है, तब-तब नारी ने विश्व के समक्ष श्रेष्ठ उदाहरण ही प्रस्तुत किया है।

मैत्रेयी, गार्गी, विश्वधारा, घोषा, अपाला, विदुषी भारती आदि विदुषी स्त्रियाँ शिक्षा के क्षेत्र में अपने बहुमूल्य योगदान के लिए आज भी पूजनीय हैं। आधुनिक काल में महादेवी वर्मा, सुभद्रा कुमारी चोहान, महाश्वेता देवी, अमृता प्रीतम आदि स्त्रियों ने साहित्य तथा राष्ट्र की प्रगति में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभायी है। कला के क्षेत्र में लता मंगेशकर, देविका रानी, वैजयन्ती माला, सोनल मानसिंह आदि का योगदान वास्तव में प्रशंसनीय है। वर्तमान में महिलाएँ समाज सेवा, राष्ट्र निर्माण और राष्ट्र-उत्थान के अनेक कार्यों में लगी हैं। महिलाओं ने अपनी कर्तव्य परायणता से यह सिद्ध किया है कि वे किसी भी स्तर पर पुरुषों से कम नहीं हैं। बल्कि उन्होंने तो राष्ट्र निर्माण में अपनी श्रेष्ठता ही प्रदर्शित की है।

जहाँ एक और भारतीय महिलाएँ विधि, अकादमिक, साहित्य, संगीत, नृत्य, खेल, मीडिया, उद्योग, आईटी सहित विभिन्न क्षेत्रों में कार्य कर रही हैं, वहीं भारतीय विज्ञान कांग्रेस में एक विषय था, समावेशी नवोन्मेष के लिए विज्ञान और तकनीक में स्त्रियों की भूमिका। महिला वैज्ञानिकों को प्रोत्साहित करने की दृष्टि से यह एक उत्तम विचार था। अब यह विचार और आगे बढ़ सकता है, क्योंकि प्रक्षेपास अग्नि- के सफल परीक्षण के बाद महिला वैज्ञानिक टेसी थॉमस की मुख्य भूमिका उभरकर सामने आई है। मिसाइलमैन डॉ. अब्दुल कलाम की प्रमुख शिष्या रहीं डॉ. थॉमस को भी इस परीक्षण के बाद मिसाइल वुमन अथवा अग्नि-पुत्री नामों से संबोधित किया जाने लगा है। मिसाइल कार्यक्रम का संपूर्ण नेतृत्व संभालने वाली वह देश की पहली महिला वैज्ञानिक बन गई हैं।

राजनीतिक और सामाजिक सुधारों के क्षेत्र में महिलाओं ने अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया। विजयलक्ष्मी पंडित ने १९४६, १९४७, १९५० और में संयुक्त राष्ट्र संघ में भारत का प्रतिनिधित्व किया। १९५३-५४ में वे संयुक्त राष्ट्र महासभा की सदस्य भी रहीं; १९६२-६३ में महाराष्ट्र की राज्यपाल और १९६४-६६ तक लोकसभा की सदस्य रहीं। कुलसुम जे. सायानी ने १९५७ में यूनेस्को के तत्वावधान में हुए प्रौढ़ शिक्षा सम्मेलन में भारत का प्रतिनिधित्व किया। उन्हें १९५९ में समाजसेवा के लिए पद्मश्री तथा १९६९ में नेहरू साक्षरता पुरस्कार से सम्मानित किया गया। जैनब बेगम १९७२ में विधानसभा की सदस्य निर्वाचित हुई तथा कई वर्ष तक वे जिला कांग्रेस कमेटी श्रीनगर की अध्यक्ष रहीं। उन्होंने पिछड़ी हुई जातियों के लिए वर्ष तक निरंतर कार्य किया।

वर्तमान में भी महिलाएँ दिल्ली और मुंबई जैसे महानगरों में महापौर, मुख्यमंत्री, केंद्रीय मंत्री, राज्यमंत्री और सांसदों के पद पर आसीन हो देश की प्रगति के

लिए कार्यशील हैं। देश के विभिन्न राज्यों के ग्रामीण क्षेत्रों में पंचायतों में भी महिलाएँ विभिन्न पदों पर आसीन हैं।

महिलाओं की स्थिति में लगातार परिवर्तन को देश में महिलाओं द्वारा हासिल उपलब्धियों के माध्यम से उजागर किया जा सकता है -

भारत की प्रथम महिला शासक - रजिया सुल्तान (१२३६)

* भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की प्रथम महिला अध्यक्ष - एनी बेसेंट (१९१७)

* भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की प्रथम भारतीय महिला अध्यक्ष - सरोजिनी नायडू

* प्रथम क्रांतिकारी महिला - मैडम कामा

* देश के किसी राज्य विधायिकी की प्रथम महिला विधायिका - डॉ. एस. मुतुलक्ष्मी रेड्डी (मद्रास विधान परिषद, १९२६)

* भारत के किसी राज्य की विधानसभा की प्रथम महिला अध्यक्ष - श्रीमती शन्नोदेवी

* देश के किसी राज्य की प्रथम महिला मुख्यमंत्री - सुचेता कृपलानी (उत्तरप्रदेश, १९६३)

* देश के किसी राज्य की प्रथम महिला राज्यपाल - सरोजिनी नायडू (उत्तरप्रदेश)

* भारत की प्रथम महिला प्रधानमंत्री - इंदिरा गांधी (१९६६)

* देश के किसी शहर की प्रथम महिला मेयर - तारा चेरियन (मद्रास, १९५७)

* देश की प्रथम महिला राजदूत - विजयलक्ष्मी पंडित (सोविएत रूस, १९४७)

* संयुक्त राष्ट्र के महासभा की प्रथम महिला अध्यक्ष - विजयलक्ष्मी पंडित (१९५३)

* उच्च न्यायालय की प्रथम महिला न्यायाधीश - न्यायमूर्ति अन्ना चांडी (केरल उच्च न्यायालय, १९५९)

* उच्च न्यायालय की प्रथम महिला मुख्य न्यायाधीश - न्यायमूर्ति लीला सेठ (हिमाचल प्रदेश उच्च न्यायालय, १९९१)

- * सर्वोच्च न्यायालय की प्रथम महिला न्यायाधीश - न्यायमूर्ति मीरा साहिब फातिमा बीबी (१९८९)
- * प्रथम महिला मजिस्ट्रेट - ओमना कुंजम्मा
- * संघीय लोक सेवा आयोग की प्रथम महिला अध्यक्ष - रोज मिलियन बैथ्यू (१९९२)
- * वेनिस फिल्मोत्सव में सर्वश्रेष्ठ फिल्म का गोल्डन लॉयन पुरस्कार पाने वाली प्रथम भारतीय महिला - मीरा नायर फिल्म - मानसून वैडिंग (२००१)
- * सेना मेडल प्राप्त करने वाली प्रथम महिला - विमला देवी (१९८८)
- * देश की प्रथम महिला सर्जन - डॉ. प्रेमा मुखर्जी
- * अशोक चक्र (वर्तमान के शौर्य चक्र) प्राप्त करने वाली प्रथम महिला - ग्लोरिया बेरी (मरणोपरान्त)
- * किसी विश्वविद्यालय के छात्रसंघ की प्रथम महिला अध्यक्ष - अंजू सचदेव (दिल्ली विश्वविद्यालय)
- * अशोक चक्र से सम्मानित प्रथम महिला - नीरजा मिश्र (मरणोपरान्त)
- * नोबेल पुरस्कार विजेता प्रथम महिला - मदर तेरेसा (१९७८)
- * ज्ञानपीठ पुरस्कार पाने वाली प्रथम महिला - आशापूर्णा देवी (१९७६)
- * साहित्य अकादमी सम्मान पाने वाली प्रथम महिला - अमृता प्रीतम (१९५६)
- * मूर्तिदेवी पुरस्कार से सम्मानित प्रथम महिला - प्रतिभा राय
- * अर्जुन पुरस्कार से विभूषित प्रथम महिला - एन. लम्सडेन (हॉकी, १९६९)
- * ऑस्कर पुरस्कार प्राप्त करने वाली प्रथम भारतीय महिला - भानु अथैवा (वेशभूषा सज्जा हेतु, फिल्म गांधी, १९८३)
- * मॅगसेसे पुरस्कार पाने वाली प्रथम सम्मानित महिला - डॉ. अमृता पटेल (१९९२)
- * अंतरराष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त करने वाली प्रथम अभिनेत्री - नरगिस दत्त (कालोबी बेरी फिल्मोत्सव का सर्वश्रेष्ठ अभिनेत्री पुरस्कार फिल्म मदर इंडिया, १९५८)

* बर्लिन फिल्मोत्सव में पुरस्कार पाने वाली प्रथम महिला - मधुर जाफरी

* सर्वश्रेष्ठ अभिनेत्री की राष्ट्रीय सम्मान प्राप्त करने वाली प्रथम अभिनेत्री - नरगिस दत्त (फिल्म रात और दिन, १९६८)

नारीवादी आंदोलनो और सरकारी प्रयासों में महिलाओं के लिए सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक आजादी की पैरवी की जाती है। यह संपूर्ण सशक्तीकरण की अवधारणा के लिए सर्वथा उचित भी है, लेकिन पानी के लिए संघर्ष में महिलाओं की भूमिका को अब तक समझा नहीं गया है।

अक्सर ऐसा देखने में आ रहा है कि जो स्त्रियाँ बाहर निकल कर समाज में कार्य करती हैं वह कामयाबी और आजादी के नशे में अराजक हो जाती हैं, महिलाओं का बिगड़ता फैशन और कम होती मर्यादाएं इस बात का प्रमाण है। तलाक के मामलों में भी काफी इजाफा हो रहा है। इस प्रकार की कुछ समस्याएँ अभी छोटी हैं, लेकिन इनके आकार के बदलते ही हम और बड़े नैतिक पतन की ओर बढ़ जायेंगे। कुल मिलाकर यह कहना कि जब तक हम अपनी मानसिकता नहीं बदलेंगे तब तक समाज में महिलाओं को अपनी जगह नहीं मिल सकती। अगर हम भारत के संदर्भ में बात करें तो पाएंगे कि अब भी हमारे देश को महिलाओं की स्थिति सुधारने की जरूरत है। शिक्षा को निचले स्तर तक पहुँचा कर हम नारियों को सशक्त करने का प्रयास कर सकते हैं। इसके साथ ही महिलाओं को भी अपने अधिकार के साथ समाज की मर्यादा का भी ध्यान रखना चाहिए। एक सही दिशा में चलकर ही महिलाओं का सही विकास संभव है।

 लेखिका हंसराज मोरारजी पब्लिक स्कूल आणि क. महाविद्यालय अंधेरी, मुंबई येथे अध्यापनाचे कार्य करतात.

E mail : umadhere@gmail.com

‘स्मृतिचित्रे’कार : लक्ष्मीबाई टिळक

अनिता खडके, लातूर : ८००७६१११५५

आशयपूर्ण कविता दीर्घकाव्य आणि उच्च वाङ्मयीन मूल्य असेलेले आत्मचरित्र लिहिणाऱ्या लक्ष्मीबाई टिळक यांचे नाव मराठी साहित्यात अजरामर झाले आहे. त्यांचे कर्तृत्व, त्यांचे लेखन आणि त्यांचे जीवन यांचा थोडक्यात परिचय करून देणारा हा लेख.

एक अतिशय वेगळ्या प्रकारचे विरोधाभासांनी गुंफलेले लक्ष्मीबाईंचे आयुष्य ‘स्मृतिचित्रे’ या आत्मचरित्रातून समाजासमोर आले आणि स्मृतिचित्रातील एक एक चित्र वरवर हलक्याफुलक्या पण आतून दाट गहिऱ्या रंगाने रंगलेले साऱ्या महाराष्ट्राच्या मनावर विराजमान झाले. लक्ष्मीबाईंचा जन्म १८७५ मध्ये झाला पूर्वाश्रमीचे त्यांचे नाव मनकर्णिका गोखले असे होते. वयाच्या ६ व्या वर्षी १९७९ मध्ये त्यांचे लग्न नारायण वामन टिळक यांच्याशी झाले. पुढे परिस्थिती बेताची, सासरचे वातावरण अतिशय कडक आणि टिळकांना स्थिर नोकरी नसल्यामुळे आयुष्यभर संसाराला आर्थिक स्थैर्य नाही. टिळकांचा विक्षिप्त स्वभाव त्यामुळे सर्व निभावणे कठीणच. घरात फक्त सव्वा रुपया आणि सव्वाशेर ज्वारीचे पीठ. घरी आणलेल्या बावीस मुलांचा ही बाई सांभाळ करते. कडक सोवळ्याओवळ्याचे मनावर संस्कार असल्यामुळे एकदा चामड्याच्या पखालीतील पाणी प्यायल्याने सडकून ताप भरलेल्या लक्ष्मीबाई पुढे एक दिवस डॉ. बालंटार्न साहेबांच्या बंगल्यावर जाऊन ‘साहेब उद्या माझा बाप्तिस्मा करा’, असे ठासून सांगताना दिसतात. तर ‘मनुष्य’ हा शब्द लिहिता येत नाही म्हणून ‘ष्य’ शिकणाऱ्या लक्ष्मीबाईंचा ‘स्मृतिचित्रे’ या आत्मचरित्राची नवीन ताजी आवृत्ती इतक्या वर्षांनंतरही आपल्या हातात येते. त्यावेळेस त्यांचे दोन टोकांचे अंतर असलेले सर्व आयुष्यच डोळ्यांपुढून तरळत जाते. नारायणराव टिळकांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला तेव्हा असह्य होऊन खोलीचे दार लावून भावना मोकळ्या करताना लक्ष्मीबाई काही ओळी कागदावर लिहितात-

‘कवणाला बहावु देवराजा ।

सर्वव्यापी सर्वज्ञ तूच आहे ।

सांग कोणाचे धरू तरी पाये ।’

इथेच त्यांच्या पहिल्या कवितेचा जन्म होतो.

ज्याकाळात महिला घराबाहेर पडत नसत त्याकाळात एक बाई १९३३ सालच्या कवी संमेलनाच्या स्वागताध्यक्ष होऊन आपल्या धारदार भाषणाने कवी संमेलन गाजवते ही आश्चर्याची गोष्ट होती. रे. टिळकांनी लिहिलेल्या ख्रिस्तायणाच्या साडेदहा अध्यायांत चौसष्ट अध्यायांची भर घालून लक्ष्मीबाईंनी ते महाकाव्य पूर्ण केले. १९०९ च्या ‘मनोरंजन’ दिवाळी अंकात ‘करंज्यातला मोदक’ ही कल्पनापूर्ण भावकविता प्रसिद्ध झाली आणि महाराष्ट्रात त्यांची कवयित्री म्हणून कीर्ती पसरली. भडकपणा नसलेल्या त्यांच्या कविता ‘भरली घागर’ या नावाने प्रसिद्ध आहेत. दौतीतल्या सांडलेल्या शाईत उमटलेली पावले पाहून संतापाने त्यांचे सासरे लक्ष्मीबाईंना बोलतात ‘मोलाचे दळण दळ आणि माझी शाई मला आणून दे’.

‘मोलाचे दळण दळ आणि माझी शाई मला आणून दे’ असे शब्द उच्चारणाऱ्या त्यांच्या सासऱ्यांना या शाईच्या पावलाने आलेल्या लक्ष्मीचे गुण कळले असते तर, त्यांच्या तोंडून असे शब्द निघाले नसते. कारण हीच सून दौतीत काडी बुडवून जमिनीवर साहित्यनिर्मिती करू लागली. पुढे त्या साहित्याचे कौतुक करताना आचार्य अत्रे यांनी त्यांना ‘साहित्य लक्ष्मी’ म्हणून गौरवले. तसेच ल. रा. पांगारकरांनी लक्ष्मीबाईंच्या साहित्याबद्दल ‘त्यांच्या साहित्याला

सत्यकलेचे सहज सौंदर्य प्राप्त झाले आहे' असे गौरवोद्गार काढले. आयुष्यातील असे प्रसंग इतिहासात जमा न झाले तरच नवल.

कवी टिळकांनी 'माझी भार्या' ह्या कवितेत वर्णन केल्याप्रमाणे लक्ष्मीबाई रूपाने सामान्य होत्या. ८ जुलै, १९०९ रोजी ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केल्यानंतरही त्यांनी वेशभूषा बदलली नाही. अखेरपर्यंत नऊवारी नेसत होत्या. म्हणजे वेशभूषेवर माणसाचे ज्ञान किंवा ओळख नसते. चिखलदऱ्याची वाघीण, 'अनाथांची माय' आपण जिला म्हणतो ती फॉरेन रिटर्न्ड सिंधुताई सपकाळ नऊवारीतलीच ना? मग वेशभूषा कशाला बदलायची. ख्रिस्ती धर्माचा कुंकू लावण्याशी काही संबंध येत नाही. तेव्हा नेहमीप्रमाणे कुंकू लावण्यास काहीच हरकत नाही. असे ख्रिस्ती धर्मगुरू असलेल्या टिळकांनी सांगितले होते तरी एका मडमेला वचन दिले होते म्हणून लक्ष्मीबाईंनी कुंकू लावणे सोडून दिले होते. कारण भारतीय संस्कृती ही अतिशय उच्च का समजली जाते तर दिलेले वचन पाळणारे एक वचनी प्रभू रामचंद्र एकवचनी एकबाणी म्हणून अजरामर झाले. त्यांच्याच पावलावर पाऊल ठेवणाऱ्या लक्ष्मीबाईपण श्रेष्ठ ठरल्याच ना? दैनंदिन जीवन जगत असतानाही आपण सहज म्हणतोच ना 'मी जबान दिलीय, नाही बदलता येत.' लक्ष्मीबाईंच्या अंगावर एकही दागिना नसे. कारण पैसा हातात आला की तो टिळकांकडून लगेच खर्च होई; पण लक्ष्मीबाई हाती आलेला पैसा खूप जपून वापरत.

टिळकांच्या विक्षिप्त आणि उदार स्वभावापायी लक्ष्मीबाईंना अनेकदा मनस्ताप सोसावा लागला. तरीही त्या कधी कुढत बसल्या नाहीत. तशाही परिस्थितीत त्या आनंदी आणि उत्साही असत. स्वतः विनोद करीत व दुसऱ्यांच्या विनोदावर, हसण्याचा रोग असावा इतक्या अनावर हसत.

लक्ष्मीबाईंच्या माहेरी शिक्षणाचे वातावरण नव्हते. लग्नानंतर टिळकांनी त्यांना शिकवायला सुरुवात केली. कै आणि खै, क्ष, ज्ञ, ड, ढ अशा अक्षरांचा क्रम बोटे मोडल्याशिवाय त्यांना आठवत नसे. जोडाक्षर लिहिणेही

त्यांना जमत नव्हते. १९१४ च्या सुमारास लक्ष्मीबाईंनी कीर्तनकलेचे व ईश्वर विद्चेचे शिक्षण घेतले. याच काळात लक्ष्मीबाईंनी सामाजिक कादंबरी लिहिण्याचा प्रयत्न केला होता. टिळक धर्मांतर करणार ही बातमी कानावर येताच लक्ष्मीबाई कासावीस झाल्या आणि 'म्हणे जातो सोडून नाथ माझा, आता कवणाला बहावू देवराजा' ही चार ओळींची कविता लिहिली. हेच लक्ष्मीबाईंचे पहिले काव्यलेखन. लक्ष्मीबाईंच्या कविता टिळक दुरुस्त करत व प्रसिद्धीला पाठवत. लोकांना फक्त टिळक परिचित होते. टिळकच पत्नीला कविता लिहून देतात असा काहींचा समज होता. मासिक मनोरंजनमध्ये प्रसिद्ध झालेली 'करंज्यातला मोदक' ही कविता वाचून पंढरपूरच्या एका बाईने लक्ष्मीबाईंकडे तसा खुलासा मागितला होता. बाईंना रात्री कविता सुचत मग जमिनीवर आगपेटीच्या काडीने किंवा खडूने किंवा कोळशानेही त्या लिहून काढीत. एकदा तर पावणे तीनशे ओळींची कविता त्यांनी अशीच लिहिली होती. बालकवींनी नंतर ती कागदावर लिहून काढली. लक्ष्मीबाईंच्या कवितांचा 'भरली घागर' हा कवितासंग्रह त्यांचा पुत्र देवदत्तने नंतर प्रकाशित केला.

टिळकांनी सुरू केलेल्या अभंगांजली ह्या ज्ञानोदय मधील सदरात टिळकांच्या निधनानंतर लक्ष्मीबाईंनी अभंग लेखनही केले. टिळकांच्या हातून अपूर्ण राहिलेल्या 'ख्रिस्तायण' ह्या काव्याचे चौसष्ट अध्याय सहज सोप्या, रसाळ, शैलीत लिहून लक्ष्मीबाईंनी ख्रिस्तायण पूर्ण केले व शेवटचा अध्याय देवदत्त टिळकांनी लिहिला. यावरून मला असे म्हणावेसे वाटते की स्त्री म्हणजे पुरुषाच्या पूर्णत्वाला आकार देणारा एक आयाम आहे. अशा प्रकारे पतीचे अधुरे कार्य पूर्ण करणाऱ्या इतिहासातील देदीप्यमान कर्तृत्व असणाऱ्या स्त्रियांची अनेक उदाहरणे दिसतात. उदाहरणार्थ क्रांतिज्योती सावित्रीबाईंनी जोतिबांनी सुरू केलेले शिक्षणाचे कार्य पुढे चालूच ठेवले. तर अहिल्यादेवींनी खंडेराव व मल्हाररावांच्या मृत्यूनंतरही अत्यंत कर्तव्यनिष्ठपणे राजकारभार करून पुण्यश्लोक ही पदवी लोकांकडून प्राप्त केली.

लक्ष्मीबाईंच्या 'भरली घागर' मधील काही काव्यपंक्ती

ही भरली घागर तुझ्या शिरावर बाळे।
तू उभी? लागले कुठे कुठे तव डोळे?
ही गाडी वाजे खड खड खड खड दूर
हे इकडे धड धड तवही उर ।

तू प्रसन्न आता, क्षणे खिन्न तू होशी
मेघांत गवसला चंद्रच दुसरा दिसशी

तू अल्लड साधी पोर लाडके
गुरु जने कल्पिली थोर लाडके
मन अधीर गेले माहेरा तव गेले
माहेरी आपण भाऊबीजेला जाऊ
येतील न्यावया बाबा अथवा भाऊ
हे प्रौढपणाचे ओझे फेकून देवू
सुचतील तेवढे खेळ खेळुनी घेवू

लक्ष्मी बाई टिळक यांचे 'स्मृतिचित्रे' हे पुस्तक
म्हणजे मराठी साहित्य विश्वातील एक अजरामर
साहित्यकृती होय. 'स्मृतिचित्रे' पुस्तकात त्यांनी माहेर

सासर आणि टिळकांसोबत घालवलेल्या जीवनातील
अनेक आठवणी सांगितल्या. अक्षरशः असलेली
लक्ष्मीबाई आपल्या पतीच्या प्रेरणेने आणि मुलाच्या
सहकार्याने सुंदर साहित्याची भेट आपणाला देतात.
त्यांच्या 'स्मृतिचित्रा'त अद्भुतरम्य जीवनाचा पट
उलगडतो. मराठी साहित्यातील अगदी पारदर्शी ठेवा
ठरतो. लक्ष्मीबाईंची भाषा साधी, सरळ, ओघवती
आहे. जे घडले तसे भावले तेच सांगितले त्यामुळे
त्यांचे साहित्य सुंदर, सुघड व वाचनीय झाले.

अशी अक्षरशः असणारी, अभंगलेखन
कीर्तनकला, ईश्वर-विद्या, सामाजिक कादंबरीकार,
आत्मचरित्रकार, नव्या धर्माचा अंगिकार करणारी,
कवयित्री व एक आदर्श पत्नी म्हणून सर्वांच्या
हृदयसिंहासनावर आरूढ असलेली साहित्यिक ठरली.

 लेखिका जिल्हा परिषद प्रशाला,

भादा येथे अध्यापन करतात.

Email : anitakhadke123@gmail.com

प्रतिश्वाह...

सस्नेह नमस्कार,

नवीन वर्षातील नावीन्यपूर्ण लेखांनी सजलेले, शिक्षकांसाठी उपयुक्त मार्गदर्शक 'शिक्षण
संक्रमण' मासिक वाचले. विविध उपक्रमांचा परिचय सदर मासिकातून झाला.

या अंकातील सर्वच लेख दर्जेदार फलनिष्पत्तीवर आधारलेले आहेत. जीवनाभिमुख दृष्टिकोन व
समाजाभिमुख हे संदीप वाकचौरे यांच्या 'शालेय उपक्रम-परिवर्तनाची वाट' या लेखातून समजले. 'आकाशवाणी'
सारख्या व्यापक माध्यमाचा अध्ययन-अध्यापन दर्जेदार होण्यासाठी उपयोग करावा हे डॉ. प्रतिभा जगताप मॅडम
यांच्या लेखातून समजले. 'शिकु आनंदे.... जगू संवेदनासंगे' हा लेख विशेष आवडला. दर्जेदार मनोगत, समर्पक
मुखपृष्ठ लाभलेले जानेवारी महिन्याचे 'शिक्षण संक्रमण' मासिक वाचायला मिळाले. अशाच प्रकारे निरंतर 'शिक्षण
संक्रमणाच्या' माध्यमातून शिक्षकवृंदांना मार्गदर्शन मिळत राहील अशी आशा बाळगतो.

नवीन वर्षाच्या व गणराज्यदिनाच्या हार्दिक शुभेच्छा!

श्री. रूपचंद परसराम बोरकर

आदिवासी विकास विद्यालय व क. कला महाविद्यालय
झाशीनगर, ता. अर्जुनी/मोरगाव, जि. गोंदिया

लोकसाहित्य अभ्यासक : डॉ.सरोजिनी बाबर

डॉ. नगिना माळी, कोल्हापूर : ८९७५२९५२९७

स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतलेल्या, नंतर विधानसभा व राज्यसभेत प्रतिनिधित्व करणाऱ्या, तसेच मराठी लोककथा, लोकगीते व एकूणच लोकसाहित्याचा व परंपरांचा अभ्यास करणाऱ्या डॉ. सरोजिनी बाबर यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा आढावा या लेखात घेतला आहे. त्यांनी लिहिलेली पुस्तके व समाज शिक्षण मालेच्या माध्यमातून केलेले काम हे डोळ्यांत भरण्यासारखे आहे; हे सांगणारा हा लेख.

डॉ. सरोजिनी बाबर या बागणी गावच्या आणि मीही तिथलीच. आपल्या तीस-पस्तीस वर्षांच्या कार्यकाळात त्यांनी पूर्ण महाराष्ट्र धुंडाळला. त्यातून त्यांनी लोकपरंपरेतून निर्माण झालेल्या व त्यांनी संकलित केलेल्या लोककथा, लोकसाहित्य व लोकगीतांचे धन मराठी माणसांसमोर आणले; म्हणून एक महान लोकसाहित्यिका म्हणून सरोजिनी बाबर यांचे नाव घेतले जाते. आपल्या महाराष्ट्रीय लोकांच्या विस्मृतीत गेलेली लोकसाहित्य परंपरा खऱ्या अर्थाने वाचकांसमोर आणणाऱ्या सरोजिनीताई बाबर. मौखिक परंपरेने चालत आलेले साहित्य शब्दरूपात आणण्याचा त्यांचा प्रयत्न उभ्या महाराष्ट्राला लोकसाहित्याची ओळख करून देण्यास मदत करतो.

सांगली-सातारा परिसरात आजही आदराने गुरुवय म्हणून ज्यांचे नाव घेतले जाते ते कृष्णराव भाऊराव बाबर हे सरोजिनी बाबर यांचे वडील. त्याकाळी मुलींनी घराबाहेर पडून शिकायचे दिवस नव्हते; पण आपल्या मुलींनी शिकावे, स्वतःच्या पायावर उभे रहावे, अशी इच्छा असणाऱ्या समाजसुधारक कृष्णरावांनी आपल्या मुलींना मात्र शिकवले. उच्च शिक्षणासाठी पुण्याला पाठवले आणि तिथेच सरोजिनीताईंनी डॉक्टरेट ही पदवीसुद्धा घेतली. शिक्षणामुळे आत्मबल मिळाल्यामुळे सरोजिनीताईंनी स्वातंत्र्यचळवळीतसुद्धा भाग घेतला.

डॉ. सरोजिनी कृष्णराव बाबर यांचा जन्म ७ जानेवारी, १९२० रोजी सांगली जिल्हा, वाळवा तालुक्यातील बागणी या खेड्यात झाला. त्यांचे शालेय आणि माध्यमिक शिक्षण इस्लामपूर या बागणीपासून जवळच असणाऱ्या गावात झाले. सध्या इस्लामपूर हे शहर वाळवा तालुक्यात येत असले तरी तालुक्यासाठी

असणारी सर्व शासकीय कार्यालये इस्लामपूरमध्येच आहेत. सन १९४० मध्ये शालान्त परीक्षेत उत्तीर्ण झाल्यानंतर महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी सरोजिनीताई पुण्यातील सर परशुरामभाऊ महाविद्यालयात गेल्या. तर सन १९४४ मध्ये त्यांनी मुंबई विद्यापीठातून बी.ए. ही पदवी मिळवली. याच विद्यापीठातून त्यांनी एम. ए. व पीएच. डी. या पदव्या प्राप्त केल्या. त्यांच्या पीएच. डी. साठी संशोधनाचा विषय होता 'स्त्रीलेखिकांचे मराठी साहित्यातील योगदान'. ज्या परिस्थितीमध्ये, ज्या ठिकाणी त्या राहत होत्या त्या ठिकाणी स्त्रियांना तितकेसे स्वातंत्र्यही नव्हते आणि शिक्षणासाठी मोकळीकसुद्धा; पण अशा परिस्थितीतसुद्धा त्या केवळ आपल्या वडिलांच्या भरभक्कम पाठबळामुळे शिकल्या. स्वतःच्या पायावर उभ्या राहू शकल्या. यावरून हे समजते, की स्त्रियांनी शिकले तर पाहिजे, शिवाय त्यांना घरातून तेवढेच स्वातंत्र्य, मदत आणि आत्मविश्वास देण्याचे औदार्यसुद्धा दाखवले पाहिजे.

सरोजिनीताई वडिलांच्या पाठबळ आणि आत्मबळाने स्वातंत्र्य चळवळीतसुद्धा सहभागी झाल्या. धडाडी, कर्तृत्व, नेतृत्वगुण व वक्तृत्वामुळे राजकारणातही त्यांचा सहभाग राहिला. सन १९५२ ते १९५७ या काळात त्या मुंबई प्रांत विधान परिषद सदस्य राहिल्या. सन १९६४ ते १९६६ या कालावधीत त्यांनी महाराष्ट्र विधानसभा सदस्य म्हणून काम केले, तर सन १९६८ ते १९७४ या काळात त्या राज्यसभा सदस्य होत्या. एका बाजूने त्यांची राजकारणातील घोडदौड सुरू होती, शिवाय महाराष्ट्राचे तत्कालीन मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी सन १९६० मध्ये त्यांना महाराष्ट्र राज्य

लोकसाहित्य समितीच्या अध्यक्षपदी नेमले. त्यामुळे परत एकदा महाराष्ट्राच्या लोकसाहित्याची परंपरा व शिंदेरी त्या पुढे नेत राहिल्या. राजकारणापेक्षा साहित्य आणि समाजकारणात त्यांचे मन रमत राहिले. तसे पाहायला गेले तर समाजकारण हे त्यांच्या वडिलांकडून मिळालेले एक बाळकडूच होते आणि म्हणूनच त्यांचे वडील कृष्णराव बाबर यांनी स्थापन केलेल्या 'समाज शिक्षण मालेचे' रोपटे वाढविण्यामध्ये त्या सक्रिय राहिल्या. पुढे पुढे समाजकारणासोबत शिक्षणकारणसुद्धा करण्यामध्ये त्या यशस्वी झाल्या. तसेच सन १९५८ मध्ये नियोजन आयोगाच्या शिक्षण विभागाच्या शिफारशीनुसार दुर्गाबाई देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन झालेल्या स्त्री शिक्षणासंबंधीच्या आयोगाच्या त्या सचिव होत्या. अर्थात साहित्यासोबत शिक्षणही त्यांच्या कार्याचा महत्त्वाचा भाग ठरतो.

साहित्यामध्ये कादंबरी आणि कविता हा त्यांचा आवडीचा व व्यासंगाचा साहित्यप्रकार होता. लोकसंस्कृती आणि लोकगीते हे त्यातील विषय होते. त्यांचे आत्मचरित्र 'माझ्या खुणा माझ्या मला' या नावाने प्रसिद्ध झाले. त्यांनी पुढीलप्रमाणे कादंबऱ्यांचे लेखन केले. अजिता-१९५३, आठवतंय तेवढं सांगते -१९५५, इथे गोष्ट संपली, कमळाचं जाळं - १९४६, तू भेटायला नको होतास, स्वयंवर-१९७९, हिरवा चुडा. त्यांचे कथासंग्रह आणि ललित लेखन पाहता-आमची गाणी, काळी मखमल, कुलाचार, खिरापत, खुणेची पाने, गुलाबकळी, ग्रामलक्ष्मी, चंद्राची भारजा, चिंचेची पत्रावळी, झालं गेलं सांगते, डोंगरची मैना, देवदर्शन, धरित्रीच्या लेकी, नवलाख तारांगण, नवलाखी हार, नव्याची पुनव, निरशा दुधाची घागर, निळे डोळे, पाटपाणी, भांगातुरा, भिंगरी, भूक लाडू तहान लाडू, मंगलाक्षता, महिला मंडळ, मानवी प्रवास, माहेरचा चंद्र, मी माझ्या घरची, मुक्तांगण, यशोधरा, राधाई, रुक्मिणी, रुखवत, सुशोभन, स्थित्यंतर, स्वारी सुखात आहे. त्यांचे काव्यसंग्रह-चाफेकळी व झोळणा. खास महिलांसाठी त्यांचे लेखन पाहता-मराठीतील स्त्रीधन, वनिता सारस्वत, स्त्रियांचे खेळ आणि गाणी, स्त्री शिक्षणाची

वाटचाल या सर्व नावांवरूनच समजते की स्त्रीमन, स्त्रीमनाची होणारी घालमेल, उलगडा, नाजूकपणा, ठामपणा, आत्मविश्वास आणि सौंदर्य ज्यांना हे लेखन गवसणी घालते.

लहान मुलांसाठीही त्या लिहीत. यात काचेची पेन्सिल, जम्माडी जम्मत- भाग १ आणि २, बालनाटिका- भाग १ ते ४, भारतीय स्त्रीरत्ने भाग १ ते ४ महत्त्वाचे ठरतात. ताईचे संपादकीय काम पाहता: आदिवासींचे सण-उत्सव, एक होता राजा, कारागिरी, कुलदैवत, छंद माझा आगळा, जनलोकांचा सामवेद, जाई मोगरा, जा माझ्या माहेरा, तीर्थांचे सागर, दसरा-दिवाळी, नंदादीप, नादब्रह्म, बाळराजे, भोंदला भुलाबाई, महाराष्ट्र लोकसाहित्य माला- एकूण ५ भाग, मी पाहिलेले यशवंतराव, रांगोळी, राजविलासी केवडा, लोकसाहित्य लोकसंस्कृती- संमेलन वृत्तांत, लोकसाहित्य- भाषा आणि संस्कृती, लोकसाहित्य- शब्दकोश, लोकसाहित्य साजशृंगार, वसंतदादा गौरवग्रंथ, वैजयंती, श्रावण-भाद्रपद, समाज शिक्षण माला (नियतकालिक), सांगीवांगी, स्त्रियांचे खेळ आणि गाणे. हे लेखन महाराष्ट्राच्या सण-समारंभाची, उत्सवाची परंपरा व लोकसाहित्याचा शृंगार उलगडते.

भारतीय स्त्रीशिक्षण संस्था, भाषा व संस्कृती, मराठी लोककथा, महाराष्ट्र: लोकसंस्कृती व साहित्य, रेशीमगाठी, लोकगीतातील सगेसोयरे, लोकसाहित्य शब्दकोश यामध्येही त्यांचे लेखन प्रसिद्ध झाले. तसेच सहसंपादित स्वरूपात काही पुस्तकेसुद्धा प्रकाशित केली. जसे की, सामान्य मराठी, कला आणि विकास, साहित्य दर्शन व सुविचार वाचनमाला.

सरोजिनीताई यांची एकूण ८७ पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. तर त्यांचे वडील, बहिणी आणि त्यांचे काही संबंधित यांचे बाबर परिवारातर्फे २५५ पुस्तके प्रकाशित आहेत. या सगळ्यांसोबत त्यांना संगीताचीही आवड होती; म्हणूनच त्या उत्तम प्रकारे लोकगीते म्हणत. विविध समित्यांमध्ये त्या सल्लागार म्हणून राहिल्या. मुंबई दूरदर्शनवरून सुधीर गाडगीळ यांनी सरोजिनी बाबर यांची घेतलेली मुलाखत 'प्रतिभा आणि प्रतिमा' या नावाने १९८४ मध्ये प्रक्षेपित झाली.

डॉ. सरोजिनीताईना महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळातर्फे गौरववृत्ती प्रदान केली गेली. राहुरी कृषी विद्यापीठाने 'डॉक्टर ऑफ सायन्स' ही पदवी दिली. पुणे विद्यापीठ व टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाने डी.लीट पदवीने त्यांचा सन्मान केला. कोल्हापूरच्या ताराराणी विद्यापीठाने 'भद्रकाली' पुरस्कार प्रदान केला; तर भारती विद्यापीठाने 'जीवनसाधना गौरव' पुरस्कार दिला.

अशा महान सामाजिक, शैक्षणिक, साहित्यिक तोंडाचा मृत्यू जरी २० एप्रिल, २००८ या दिवशी झाला

असला तरी त्यांचे नाव महाराष्ट्राच्या साहित्य परंपरेत, साहित्यिक व लोकसाहित्याच्या अभ्यासक म्हणून अजरामर राहील.

 लेखिका शिवाजी विद्यापीठ
कोल्हापूर येथे शिक्षणशास्त्र विभागात
कार्यरत आहेत. त्यांचे संशोधनपर लेख
राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर
प्रकाशित झाले आहेत.

E mail : naginamali2021@gmail.com

शिक्षण संक्रमण (RNI NO. MAHMAR/2011/38461)

फॉर्म - ४

वृत्तपत्राच्या मालकी हक्कासंबंधीचे निवेदन

- १) नियतकालिकाचे नाव : शिक्षण संक्रमण
- २) प्रकाशन स्थळ : महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन,
स.नं. ८३२, फायनल प्लॉट नं. १७८ आणि १७९, बालचित्रवाणीजवळ,
भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००४.
- ३) प्रकाशन काल : मासिक
- ४) मुद्रकाचे नाव : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले
- राष्ट्रीयत्व : भारतीय
- पत्ता : स.नं. ८३२, फायनल प्लॉट नं. १७८ आणि १७९, बालचित्रवाणीजवळ,
भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००४.
- ५) प्रकाशकाचे नाव : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले
- राष्ट्रीयत्व : भारतीय
- पत्ता : स.नं. ८३२, फायनल प्लॉट नं. १७८ आणि १७९, बालचित्रवाणीजवळ,
भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००४.
- ६) संपादक नाव : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले
- राष्ट्रीयत्व : भारतीय
- पत्ता : स.नं. ८३२, फायनल प्लॉट नं. १७८ आणि १७९, बालचित्रवाणीजवळ,
भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००४.
- ७) मुद्रणस्थळ : डिलाईट प्रिंटर्स
१६ ए, हिमालया इंडस्ट्रियल इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे - ४११००५
- ८) वृत्तपत्राचा मालकीहक्क/ : महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकेंडरी एज्युकेशन
स्वामित्व इ. चे नाव

(महाराष्ट्र शासनाची संस्था)

मी डॉ. अशोक बंडूजी भोसले, घोषित करतो की वरील तपशील माझ्या माहिती व समजुतीप्रमाणे विश्वासपात्र व सत्य आहे.

डॉ. अशोक बंडूजी भोसले
प्रकाशक

दिनांक : २६/०२/२०२२

मी कोण

ममता तिवारी, अमरावती : ८४५९७१०६७७

जागतिक महिलादिनाच्या निमित्ताने मेधा पाटकर, तुलसी गौडा, सहीबाई पोपेरे, मेरी कॉम, गीता फोगाट, सिंधुताई सकपाळ अशा काही महिलांच्या कर्तृत्वाचा आढावा या लेखात घेतला असून हे स्त्री-पुरुष समानतेचे युग असून स्त्रियाही महान कार्य करू शकतात हा विश्वास येथे जागवला आहे.

स्त्री आणि पुरुष, सृष्टीतील दोन महत्त्वपूर्ण केंद्रबिंदू. काही स्वाभाविक, नैसर्गिक, शारीरिक फरक वगळता स्त्री आणि पुरुष यांच्यात काहीच भेद नाहीत. समान हक्क आणि अधिकार यांचे निसर्गदत्त वरदान प्राप्त झालेले दोन असे सजीव, जे उत्क्रांतीच्या सर्वोच्च शिखरावर आहेत. मात्र वंशविस्तार किंवा वंशवृद्धीसाठी असलेली ही शारीरिक असमानता काळाच्या ओघात स्त्रीच्या दुय्यम स्थानाचे कारण बनली. अज्ञान, अंधश्रद्धा, रूढी आणि परंपरा यांच्या भोवऱ्यात ती अडकत गेली. चूल आणि मूल एवढेच तिचे क्षेत्र मर्यादित झाले. संत ज्ञानेश्वरांनी म्हटल्याप्रमाणे, “स्त्री पुरुषनाम भेदे शिवपण एकले नांदे।” म्हणजे शिवशक्तीचे स्वरूप वरून जरी भिन्न दिसत असले तरी त्यांचे तत्त्व एकच आहे, ही शिकवण मागे पडत गेली. ‘रांधा वाढा, उष्टी काढा.’ या मानसिकतेचा पगडा असल्यामुळे ती घराच्या उंबरठ्यात कैद झाली. मात्र थोडे वळून पाहिल्यास काहीसे वेगळे चित्र दिसते. वेदकाळात स्त्रियांना प्रतिष्ठा होती. ज्ञान, विज्ञान, धर्म, राजकारण व समाजकारण या क्षेत्रांत स्त्रीला लिंगभेद न मानता स्थान होते. गार्गी आणि मैत्रेयीसारख्या विदुषी स्त्रिया पुरुषांपेक्षा सरस ठरल्या. महाभारतकाळात अंबा, गांधारी, कुंती, द्रौपदी अशा अनेक महत्त्वपूर्ण स्त्रियांचा उल्लेख येतो. राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्याबाई होळकर, राणी दुर्गावती, राष्ट्रमाता जिजाऊ इत्यादी स्त्रियांनी केलेली कामगिरी, त्यांचे युद्धकौशल्य व रणांगणांवर दाखविलेला पराक्रम सर्वज्ञात आहे. संत मीराबाई, जनाबाई, मुक्ताबाई, बहिणाबाई यांनी मिळविलेले उच्च स्थान आजही अबाधित आहे. मात्र त्यांची संख्या

बोटावर मोजण्याइतकीच होती कारण भारतातील स्त्रियांची स्थिती नकारात्मक विकासांमुळे व स्त्री-पुरुषातील असमानतेमुळे अवगुंठीत झाली. स्त्रियांना अज्ञानात ठेवून रूढी व परंपरेच्या नावावर त्यांचे शोषण करण्याची यंत्रणा मान्यताप्राप्त होऊ लागली व येथूनच तिच्या गुलाम व दुय्यम मानसिकतेचा प्रवास सुरू झाला.

समाजशास्त्रीयदृष्ट्या कुठल्याही व्यवस्थेत वर्षानुवर्षे होणारा अन्याय, अत्याचार व शोषण यांच्या मर्यादा जेव्हा संपतात तेव्हा समाजाच्या नसानसांतून जो लाव्हा फुटतो व त्यातून जो आक्रोश बाहेर पडतो तो क्रांतीच्या रूपात असतो. याला राजकीय पार्श्वभूमी असेल तर ती क्रांती रक्तंरंजित होते; परंतु सामाजिक परिवर्तन हळूहळू विभिन्न रूपात दृष्टीस पडते. स्त्रियांच्या समतेचा लढाही असाच हळूहळू सुरू झाला. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी १८४८ मध्ये पुणे येथे मुलींची शाळा काढून स्त्रीशिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. पुढे सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, गो. ग. आगरकर, न्या. म. गो. रानडे आदींनी स्त्रीशिक्षणाद्वारे स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचाराविरोधात निर्माण झालेल्या संघर्षाला साथ दिली. महात्मा गांधी यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांना सहभागी करून घेतले व त्यांचा आत्मविश्वास वाढला. कर्तव्यासोबतच अधिकारांची त्यांना जाणीव झाली. त्यातूनच समतेसाठी जागतिक स्तरावर त्या संघर्ष करू लागल्या. पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये क्लारा झेटकिन, रोझा लेक्झेनबर्ग, व्हर्जिनिया वुल्फ सारख्या क्रांतिकारी महिलांनी चळवळ चालवली आणि शेवटी ८ मार्च हा दिवस आंतरराष्ट्रीय महिलादिनाच्या रूपाने

संयुक्त राष्ट्रात मान्यता पावला व समतेसाठी संघर्ष सुरू झाला. कारण समता मान्य जरी झाली तरी व्यवहारात येण्यासाठी व मानसिकता बदलण्यासाठी वेळ लागणार हे निश्चित होते. म्हणूनच शिक्षणाची दालने खुली झाल्यानंतर स्त्रियांनी अनेक क्षेत्रे काबीज केली. समाजकारण, राजकारण, वैज्ञानिक अनुसंधान, खेळ, कला, पर्यावरण, उद्योग, व्यवसाय अशा विविध क्षेत्रात त्या अग्रणी राहिल्या. परिश्रम, जिद्द, चिकाटी या गुणांनी युक्त महिलांनी आपण कुठेही पुरुषांपेक्षा कमी नाही हे सिद्ध करून दाखवले. या अनुषंगाने विविध क्षेत्रांत अत्युच्च शिखर गाठलेल्या काही महिलांची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही.

सुधा मूर्ती

आय टी कंपनी इन्फोसिस फाऊंडेशनच्या अध्यक्षा, लेखिका व सुप्रसिद्ध सामाजिक कार्यकर्त्या अशा विविध भूमिकेतून नावलौकिक प्राप्त केलेल्या सुधा मूर्ती म्हणजे सामान्यांतील असामान्य व्यक्तिमत्त्व. इन्फोसिस सुरू करण्यापासून त्याला शिखरावर नेणाऱ्या सुधा मूर्तींनी स्त्रियांच्या सामाजिक समानतेच्या चळवळीला आपल्या पद्धतीने पुढे नेले. केवळ महिला म्हणून टाटांच्या कंपनीने त्यांना नोकरीसाठी नकार दिल्यानंतर त्यांनी १० पैशांच्या साध्या पोस्टकार्डने कंपनीला याचे कारण विचारले आणि स्त्री म्हणून तुम्ही मला नाकारू शकत नाही, असे चोख उत्तर देऊन बुद्धीच्या बळावर ती नोकरी मिळवली. अशाप्रकारे टाटांच्या कंपनीत इंजिनिअर म्हणून रुजू होणाऱ्या त्या पहिल्या महिला ठरल्या. Simple living & high thinking या म्हणीला सार्थ करणारे त्यांचे जीवन अनेकांना प्रेरणास्रोत ठरते.

मेधा पाटकर

नर्मदा बचाओ आंदोलनाच्या प्रणेत्या मेधा पाटकर गांधीवादी विचारांच्या पाईक आहेत. त्यांनी मुंबईच्या एका मध्यमवर्गीय कुटुंबातून आपला प्रवास सुरू केला आणि आज पर्यावरणाच्या क्षेत्रात त्या अग्रणी आहेत. मराठी, इंग्रजी, हिंदी, गुजराती भाषांवर प्रभुत्व असणाऱ्या मेधाताई आदिवासींच्या न्याय्य

हक्कांसाठी लढा देत आहेत. सरदार सरोवर परियोजनेमुळे प्रभावित होणाऱ्या ३७ हजार गावांतील लोकांना त्यांच्या अधिकारांसाठी जागृत करून त्यांनी लढा उभारला आणि त्या यशस्वीही झाल्या. महेश्वर धरणासाठीही त्यांनी नेतृत्व केले. साधी सुती साडी नेसलेली ही महिला जेव्हा आदिवासींमध्ये राहून आपले जीवन अर्पण करते तेव्हा त्यांच्या या कळकळीला, दुर्दम्य इच्छाशक्तीला आणि समर्पणाला पर्याय नाहीच. त्या एकमेवाद्वितीय आहेत हेच खरे! सेवा आणि समर्पण यांचे अद्भुत मिश्रण त्यांच्या ठिकाणी आढळते. त्यांच्यातील शक्तीला आणि कार्यकर्तृत्वाला मनापासून सलाम करावासा वाटतो.

तुलसी गौडा

कर्नाटक राज्यातील तुलसी गौडा या ७२ वर्षीय महिलेला 'जंगल एन्सायक्लोपिडिया' म्हणून ओळखले जाते. त्यांनी एक लाखापेक्षाही जास्त वृक्षलागवड करून त्याचे संवर्धन केले आहे. जंगलातील निरनिराळ्या वनस्पतींची त्यांना शास्त्रीय माहिती आहे, जी औषधीशास्त्राच्या दृष्टीने अतिशय कामाची आहे. गरिबी, अशिक्षितपणा, वय या सर्वांवर मात करून पर्यावरणाचे संगोपन व संवर्धन यांच्यासाठी त्यांची जागरूकता लक्षात घेऊनच भारत सरकारने त्यांना पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित केले. स्त्री-शक्तीचे एक आगळेवेगळे रूप त्यांच्या जीवनातून साकारते.

राहीबाई सोमा पोपेरे

५६ वर्षांच्या राहीबाई अहमदनगर जिल्ह्यातील आदिवासी क्षेत्रात शेती करतात. जलसंरक्षण आणि पारंपरिक पद्धतीने शेती करून, जैविक खतांचा वापर केल्यास उत्पादन क्षमता ३०% ने वाढू शकते, असे त्यांनी दाखवून दिले. कृषिक्षेत्रातील त्यांचे ज्ञान, अनुभव आणि मेहनत यांच्या साहाय्याने त्यांनी सीड बँक तयार केली आणि 'सीड मदर' असा नावलौकिक मिळवला. पद्मश्री मिळवून महिला शेतकरी हे बिरुद सन्मानाने मिळवणाऱ्या राहीबाई आपल्या भागातील सर्वांना शेतीविषयक मार्गदर्शक करीत आहेत. पहिल्यांदा शेती केली ती महिलांनीच हे यावरून सिद्ध होते.

मेरी कोम

स्त्रियांचे हात फक्त बांगड्या घालण्यासाठी नाहीत, तर प्रसंगी मूठ आवळून ते संरक्षणासाठीही सज्ज असतात, हा संदेश देणाऱ्या मेरी कोम म्हणजे मूर्तिमंत चैतन्य! जागतिक स्तरावर बॉक्सिंगमध्ये करिअर करून त्यांनी महिलांसमोर एक आगळेवेगळे उदाहरण ठेवले आहे. तब्बल आठदा त्यांनी वैश्विक चॅंपियनशीपमध्ये भारतासाठी पदक जिंकले आहे. मातृत्व प्राप्तीनंतरही त्यांचे जीवन खेळाडूसाठी प्रेरणास्रोत ठरले आहे. त्यांच्या जीवनावर आधारित चित्रपटही त्यांच्या कर्तृत्वामुळे श्रेष्ठ ठरला आहे.

गीता फोगाट

महिलांनी कोणतेच क्षेत्र स्वतःसाठी वर्ज्य मानले नाही. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाते उद्धारी' हे तर सत्य आहेच; पण प्रसंगी पाळणा हलवणारे हात वज्रहस्त बनून कुस्तीही खेळू शकतात हे सिद्ध करणाऱ्या गीता फोगाट हे अद्वितीय व्यक्तिमत्त्व. पहिल्या महिला (भारतीय) पहिलवान म्हणून त्यांनी नावलौकिक मिळविला. त्यासाठी त्यांना अतोनात हालअपेष्टा, सामाजिक संघर्ष यांचा सामना करत भरपूर श्रम करावे लागले. घरातून सहकार्य मिळाले आणि मग त्यांनी यशाची सारी शिखरे पादाक्रांत केली. त्यांच्या कार्याचा गौरव म्हणून त्यांना अर्जुन पुरस्कारानेही सन्मानित करण्यात आले. महिलांमध्ये जिद्द, चिकाटी, परिश्रम करण्याची जी शक्ती असते त्यामुळे त्या कितीही अशक्य वाटणारे कार्य लीलया पार पाडू शकतात. 'निर्धार हाच जीवनाचा आधार' हे सत्य गीता फोगाट आणि त्यांच्या भगिनी यांच्या जीवनातून स्पष्ट होते.

सिंधुताई सपकाळ

'अनाथांची माता' म्हणून प्रसिद्धी मिळालेल्या सिंधुताई म्हणजे मानवतेला पडलेले एक सुखद स्वप्नच जणू. अनेक खडतर प्रसंगांना तोंड देत हजारो अनाथ मुलांचा सांभाळ करणारी ही जननी. महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्ह्यात गुरेढोरे पाळणाऱ्या गरीब कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. बालविवाहामुळे चौथीपर्यंतच शिक्षण मिळाले. आर्थिक विवंचना व सामाजिक शोषण यामुळे

घर सुटले. स्वतःच्या व मुलीच्या उदरनिर्वाहासाठी भीक मागणाऱ्या व सुरक्षिततेसाठी रात्री स्मशानभूमीचा आसरा घेणाऱ्या सिंधुताईंनी चिखलदऱ्याच्या व्याघ्र प्रकल्पात गेलेल्या ८४ गावातील आदिवासींसाठी संघर्ष पुकारला व त्यांचे यशस्वी पुनर्वसन केले. स्वतःच्या मुलीला ट्रस्टला दत्तक दिले आणि १२०० मुलांना दत्तक घेऊन आश्रम स्थापन केला. सिंधुताईंना सुमारे ७५० राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळाले आहेत. ५४ व्या लंडन चित्रपट महोत्सवात त्यांच्या जीवनावर आधारित 'मी सिंधुताई सपकाळ' या चित्रपटाची वर्ल्ड प्रिमियरसाठी निवड करण्यात आली होती. पुरस्कारही जिथे फिके पडतात इतके हे मातृहृदय उत्तुंग असते याची प्रचिती त्यांच्या जीवनकार्यातून येते.

टेसी थॉमस

भारतातील क्षेपणास्त्र प्रकल्पाचे नेतृत्व करणाऱ्या त्या पहिल्या महिला आहेत. माजी राष्ट्रपती अब्दुल कलाम यांना त्यांनी आपले प्रेरणास्थान मानले. सध्या त्या प्रगत प्रणाली प्रयोगशाळा हैदराबाद, संरक्षण, संशोधन आणि विकास संस्था (DRDO) च्या संचालक आहेत. अग्नी-२, अग्नी-३ आणि अग्नी-४ या क्षेत्रणास्त्रांच्या कोअर टीमचा त्या भाग होत्या आणि त्यांच्या यशस्वी प्रेक्षणातही त्यांचा सहभाग होता; म्हणूनच त्यांना 'अग्नी डॉटर' म्हणून ओळखले जाऊ लागले. या मिसाईल वुमनला पाच वेगवेगळ्या विद्यापीठांनी डी.एस. ची मानद पदवी बहाल केली आहे. अंतराळ क्षेत्रात एका महिलेने घेतलेली ही झेप अभिमानस्पद आहे.

वानगीदाखल प्रस्तुत केलेल्या या काही सामान्यातील असामान्य महिलांच्या कार्याकडे सूक्ष्मतेने पाहिले तर आपण स्तंभित होतो. केवढे हे कार्य, एकेक महिलांनी गाठलेली ही उत्तुंग शिखरे खुल्या, आभाळात घेतलेली ही प्रचंड झेप दुर्लक्षित करता येत नाही.

आज महिला सबलीकरणाचा मुद्दा राष्ट्रीय प्रगतीचा अविभाज्य भाग झाला आहे. फ्रेंच विचारवंत चार्ल्स फेरिअर यांच्या मते 'एखाद्या राष्ट्राकडून स्त्रीला दिल्या जाणाऱ्या सामाजिक व राजकीय

महत्त्वावरून त्या राष्ट्राची सांस्कृतिक उंची मोजता येते.' यावरूनच स्त्रीचे मानवी संस्कृतीतील महत्त्व अधोरेखित होते. 'जोपर्यंत महिला पुढे येत नाहीत तोपर्यंत समाजाचे, राष्ट्राचे कल्याण होणार नाही'. हे महात्मा गांधींचे विचार म्हणूनच योग्य वाटतात कारण स्त्री ही कुटुंबाचा कणा असते, आधार असते. जोपर्यंत ती सबला होणार नाही तोपर्यंत कुटुंब व पर्यायाने समाज पुढे जाणार नाही. जगातील अर्धी लोकसंख्या ही स्त्रियांची आहे. आजपर्यंत प्रत्येक लढ्यात प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे का होईना स्त्रियांनी आपले पूर्ण योगदान दिले आहे. अगदी भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातसुद्धा अनेक महिलांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली आहे आणि अन्यायी शासकांविरुद्ध बंडही केले आहे. शांती घोष व सुनीती चौधरी या दोन शाळकरी मुलींनी इंग्रज जिल्हा न्यायाधीशाला ठार केले व बीना दास या युवतीने कोलकाता विद्यापीठाच्या पदवीदान समारंभात गव्हर्नरवर गोळ्या झाडल्या. त्यानंतर मादाम कामा, कॅ. राणी लक्ष्मीबाई, सरोजिनी नायडू आणि असंख्य क्रांतिकारकांच्या माता या सर्वांनी आपल्या परीने बलिदान दिले आहे. त्यामुळे स्वतंत्र भारतात त्यांना समतेची वागणूक मिळणे आवश्यक आहे. आज जग आधुनिकतेकडे वळले आहे ते दिवसेंदिवस अधिक प्रगत होत आहे. त्याप्रमाणे आजच्या महिलासुद्धा प्रगतीच्या वाटेवर आहेत. त्यांनी आपल्या योग्यतेने प्रत्येक क्षेत्र काबीज केले आहे.

गेल्या शतकभराच्या काळात महिलांच्या स्थितीत लक्षणीय सुधारणा झाली असून सर्वच क्षेत्रांत महिलांनी उत्तुंग झेप घेतली आहे. राजकीय मताधिकारापासून समान हक्कांच्या मागणीपर्यंत महिलांच्या चळवळीने वाटचाल केली आहे. भारतात महिला चळवळीला उशिरा सुरुवात झाली असली तरी पुढच्या काळात हा प्रवास गतिमान झाला हे महत्त्वाचे आहे. श्रीमती इंदिरा गांधी यांची पंतप्रधानपदी झालेली निवड, श्रीमती प्रतिभाताई पाटील यांची राष्ट्रपतीपदी झालेली निवड जगभर आश्चर्य व कौतुकाचा विषय ठरला आहे. जगातील सर्वांत मोठ्या लोकशाही राष्ट्राचे नेतृत्व महिलेकडे असणे ही खचितच, अभिमानास्पद बाब

आहे. कारण खऱ्या अर्थाने विद्यार्थिकेंद्री शिक्षणासाठी प्रसिद्ध असलेल्या फिनलंडची सूत्रे आता 'सना मरीन' या महिलेच्या हाती आहेत. त्यामुळे भारतातील महिलाशक्ती किती वेगाने प्रगती करीत आहेत हे निदर्शनास येते. मात्र काही स्त्रियांना राजकारणात, प्रशासनात, लष्करात, हवाईदलात किंवा पोलीसखात्यात मानाच्या जागा प्राप्त होणे हे स्त्रियांच्या प्रगतीचे महत्त्वाचे टप्पे असले तरी त्यांचे स्वरूप प्रातिनिधिक नाही आणि ते सार्वत्रिक तर मुळीच नाही. 'कोणत्याही देशाची प्रगती जाणून घ्यायची असेल, तर ती त्याच्या ग्रामीण विकासाच्या कसोटीवरच समजून घेतली पाहिजे.' हा अमर्त्य सेन या जागतिक कीर्तीच्या अर्थतज्ज्ञाने दिलेला मंत्रच येथे महत्त्वाचा आहे. एका बाजूला महिलांच्या कार्यकर्तृत्वाला सर्व क्षेत्रात संधी मिळत असल्याबद्दल समाधान वाटावे अशी परिस्थिती असली तरी दुसरीकडे मनात सलणान्या काही बाबीही आहेत.

या पार्श्वभूमीवर मी जेव्हा माझे मानसशास्त्रीय, समाजशास्त्रीय व धर्मशास्त्रीय अंतरंग शोधण्याचा प्रयत्न करते तेव्हा माझेच चित्र पाहून माझे डोळे विस्फारून जातात कारण यात स्त्रीजीवनातील प्रचंड स्थित्यंतरे, भयानक वास्तव, कमालीचा उंचसखलपणा, अशास्त्रीय प्रचंड स्फोट, टोकाचा निराशावाद तर कधी एल्गारही (आक्रोश) जाणवतो. बदलत्या काळानुसार माझ्यात झालेले बदल मला स्पष्टपणे दिसतात आणि ही मीच का? हा प्रश्न माझा मला भेडसावतो. धर्मशास्त्राने स्त्रीला देवदेवतांचा दर्जा दिला. लक्ष्मी, दुर्गा, काली, सरस्वती, अन्नपूर्णा या नावांनी विविध क्षेत्रांची सत्ता तिच्या हातात दिली. तिनेसुद्धा भेदभाव न करता ही जबाबदारी समर्थपणे पेलली. मात्र, आज जेव्हा मी माझ्याच रूपातील असंख्य भगिनींना अज्ञान, अंधश्रद्धा, अशिक्षितपणा, अविचार यांच्या भोवऱ्यात पाहते, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचारांचे आकडे विविध सर्वेक्षणात प्रकाशित होताना वाचते तेव्हा माझेच मला आश्चर्य वाटते. स्वतःकडे कुठलीही कौशल्ये व योग्यता नसतानाही पतीच्या नावावर परजीवी जीवन जगणारी, पंचतारांकित हॉटेलमध्ये,

किटी पार्टीतून मिरवणारी उच्चभ्रू तथाकथित आधुनिक स्त्री एकीकडे तर दुसरीकडे गल्ली बोळातून किंवा रस्त्याच्या कडेला बसून आपल्या टोपलीतील फळ-भाजीला योग्य मोबदला देणारे गिऱ्हाईक उपलब्ध व्हावे म्हणून जिवाचा आटापिटा करणारी आणि मुलांच्या पोटाची खळगी कशी भरेल या अशा आशेत दिवसभर ऊन, वारा, पाऊस अंगावर घेणारी स्त्री दिसली की गलबलून येते. माझ्या अस्तित्वाचे धागे-दोरे कुठून कुठवर पसरलेत याचा थांगपत्ताच लागत नाही.

खाजगीकरण, जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाच्या या युगात चंगळवादाला आलेले उधाण कुठेतरी माझ्यावरच घाला घालतेय असे जाणवते. प्रचार-प्रसारमाध्यमे, चित्रपट, जाहिराती, सौंदर्यस्पर्धा यातून कलेच्या नावावर होणारे प्रदर्शन, बीभत्सपणा मनात कुठेतरी सलत राहतो. आधुनिकीकरणाच्या नावावर होत असलेले अस्मितेचे अवमूल्यन बोचत राहते. यातून माझी प्रगती होणार, की मार्ग अवरुद्ध होणार हा प्रश्न माझ्या बुद्धीला पडतो. इकडे आड नि तिकडे विहीर अशा द्विधा मनःस्थितीत मी सापडते. माझ्याच विविध रूपांना मी निरनिराळ्या क्षेत्रांत अत्युच्च शिखरावर पाहते. आपल्या अस्तित्वाची दखल स्वकर्तृत्व नोंदविणारी ही माझी रूपे जग बदलणे शक्य आहेच हा दांडगा आत्मविश्वास स्वतःमध्ये बाळगून असतात. ते पाहून माझ्या अंगावर मूठभर मांस चढते. माझ्या जाणिवांवर तेव्हा आघात होतो, जेव्हा माझीच एखादी प्रतिकृती कुठेतरी घरगुती कटकटींना कंटाळून किंवा काही बुरसटलेल्या चालीरीतींना बळी पडून स्वतःला संपवून टाकते. आपल्या पिलांना वाऱ्यावर सोडते किंवा आपल्या सोबतच त्यांच्याही जीवनाचा हक्क हिरावून घेते. एकीकडे समाजपरिवर्तनाचे धडे देण्याचा प्रचंड आशावाद तर दुसरीकडे हे बदलूच शकत नाही असा घोर निराशावाद दृष्टीस पडतो.

सीमॉन द बोऊवार या प्रसिद्ध स्त्रीवादी लेखिकेची मला येथे आठवण होते. ती म्हणते, 'अर्थे जग हे स्त्रियांचे आहे. तिची जमीन आणि तिचे आभाळ तिला मिळाले पाहिजे.' तिच्या म्हणण्यानुसार मी परत

आपले संदर्भ तपासायला लागते. या जगात स्त्रियांची लोकसंख्या निसर्गनियमानुसार व समाजहितानुसार अर्धी असायलाच पाहिजे. मात्र मला असे आढळले नाही. याला जबाबदार कोण? याची कारणमीमांसा मला केली पाहिजे. इतरांना दूषणे देण्यापेक्षा आपले अस्तित्त्व आपल्यालाच टिकवता यायला पाहिजे. एखादी किरण बेदी 'केन बेदी' म्हणून व्यवस्था सुस्थितीत आणते. अशा महिला कुठेही कच खात नाहीत. लाचार होत नाहीत उलट स्वप्रयत्नाने आपले गंतव्य प्राप्त करून घेतात. हा बाणेदारपणा, ही जिद्द, ही चिकाटी मी कशी विसरले? या प्रश्नाने मी आज अस्वस्थ आहे. माझ्या इतिहासाचे संवर्धन करण्यात मी कुठेतरी कमी पडल्याचे शल्य मला आहे. मात्र हे चित्र बदलण्याचे धाडसही मला करायचे आहे.

मी मानते की जग हे परिवर्तनशील आहे. सतत बदलत राहणे हा निसर्गाचा नियम आहे. मात्र या निसर्गनियमात असंतुलन असते हेही लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे. ज्याप्रमाणे निसर्गशक्तीच्या माध्यमातून निसर्ग स्वतःच त्याच्या पर्यावरणाला संतुलित ठेवत असतो, त्याच धर्तीवर मातृशक्ती म्हणून मलाही माझ्याभोवती होत असलेल्या सामाजिक असंतुलनाला संतुलित ठेवण्याचा विडा उचलावाच लागेल. नाण्याला दोन बाजू असणारच. फक्त त्यातील दोन बाजू या समानतेच्या पर्यायवाची ठरतील हा प्रयत्न माझा मलाच करण्याची गरज आहे. माझी भेदक नजर माझ्याच अस्तित्वाच्या विषमतेवर पडल्यापासून माझा प्रवास सुरू आहे. या प्रवासाला निश्चितपणे गती मिळेल आणि हा प्रवास आपले ध्येय गाठेल असा माझा विश्वास आहे.

 लेखिका राष्ट्रीय विद्यालय, अचलपूर येथे विज्ञान विषयाचे अध्यापन करतात.

तसेच वृत्तपत्रातून स्फुट लेखनही

करतात.

E mail : mamtatiwari0266@gmail.com

जिथे गगन ठेंगणे

रंजना वडेकर, मुंबई : ९७५७४८०२४३

स्त्रीपुरुष समानतेविषयी परखड विचार, स्वतंत्र पद्धतीने जगणे आणि शिक्षण क्षेत्रातील मौल्यवान कार्य यासाठी ताराबाई मोडक हे एक अविस्मरणीय व्यक्तिमत्त्व ठरते. आदिवासींच्या शिक्षणाचा त्यांचा आगळावेगळा प्रयोग संपूर्ण महाराष्ट्राला मार्गदर्शक ठरला आहे.

भारताच्या इतिहासात एकोणिसाव्या शतकाचा उत्तरार्ध हा अतिशय तेजस्वी काळ आहे. त्या काळात महाराष्ट्रात इंग्रजी शिक्षण घेतलेली पहिली पिढी तयार झाली. शैक्षणिक प्रगतीच्या जोडीला सामाजिक प्रगतीनेही जोर धरला. प्रबोधनाचे वारे वेगाने वाहू लागले. विधवाविवाह चळवळ, पुनर्विवाह चळवळ, स्त्री-शिक्षण चळवळ, स्त्री-पुरुष समानता यांसाठी नवशिक्षित वर्ग स्वतःचे आयुष्य वेचायला तयार होता. स्त्रियांना शिक्षित करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. विसाव्या शतकात या प्रगतीला चांगलाच वेग आला. स्त्रियांच्या शिक्षणाला असणारा विरोध जवळपास मावळला. स्त्रिया सार्वजनिक कार्यात सहभागी होऊ लागल्या. स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्रियांच्या सहभागाने स्त्रीशक्तीची जाणीवही झाली होतीच, हे तितकेच खरे आहे.

शिक्षण, कला, साहित्य, राजकारण आणि समाजकारणातही स्त्रियांनी कार्य करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी स्वतःची क्षमता सिद्ध करून दाखवली. समाजानेही स्त्रियांना जुना संकुचितपणा सोडून देऊन अधिक मोकळीक देण्यास सुरुवात केली. स्वातंत्र्य मिळते न मिळते तो, स्त्रिया ह्या एक विलक्षण उत्कर्ष बिंदूपाशी पोहोचल्या होत्या. त्यामध्ये राजकुमारी अमृत कौर, विजयालक्ष्मी पंडित, इरावती कर्वे, कमलाबाई देशपांडे यांचा नामोल्लेख करता येईल.

तसेच सामाजिक जाणीव जपणारा, अंतःकरणातील तळमळ आणि प्रखर प्रयत्नवादाच्या जोरावर शिक्षणात क्रांती घडवून आणणाऱ्या, स्त्रियांच्या उद्धारासाठी झटणाऱ्या अनेक कर्तृत्ववान स्त्रिया आपल्या देशाला लाभल्या. याच कालखंडात म्हणजेच विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात आपल्या कर्तृत्वाने व शिक्षण क्षेत्रातील नावीन्यपूर्ण दमदार उपक्रमाने महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटविणाऱ्या,

अखिल भारतात बालशिक्षणतज्ज्ञ म्हणून प्रसिद्ध पावलेल्या कर्तव्यनिष्ठ समाजसेवक श्रीमती पद्मभूषण ताराबाई मोडक या एक होत.

आपल्या कार्याचा विलक्षण प्रभाव टाकणाऱ्या ताराबाई मोडक यांचा जन्म १९ एप्रिल, १८९२ रोजी मुंबईत एका मध्यम परिस्थितीतील सुसंस्कृत घराण्यात झाला. त्यांचे वडील श्री. सदाशिवराव केळकर हे प्रार्थना समाजाचे निष्ठावान प्रचारक होते. केळकर पतीपत्नी दोघेही प्रार्थना समाजाचे निष्ठावंत अनुयायी असल्यामुळे आपल्या मुलांच्या शिक्षणाच्या आणि विकासाच्या बाबतीत विशेष जागृत होते. त्यांचे विचार, वागणूक तर प्रगत होतीच; परंतु तशाच सुविद्य नामवंत मंडळींचे येणे-जाणेही त्यांच्या घरी असे. द्वा.गो. वैद्य, श्री.रा. भांडारकर, वा.अ. सुखटणकर, कर्मवीर शिंदे, डॉक्टर काशिबाई नवरंगे यांसारख्या विचारवंतांशी ताराबाई व त्यांची भावंडे यांचा वारंवार संबंध येई. उपासना, व्याख्याने आणि प्रत्यक्ष संभाषण यातच या विचारवंत व ध्येयवादी मंडळींचे विचार ही लहान मंडळी आत्मसात करीत. पंडिता रमाबाई, डॉ. रखमाबाई यासारख्या ध्येयवादी आणि कार्यरत विदुषी तर ताराबाईंच्या आईच्या मैत्रिणी होत्या. 'नुसते ज्ञान झाले त्याप्रमाणे क्रिया झाली नाही तर त्या शुष्क ज्ञानाचा काय उपयोग?' अशी शिकवण देणारे आणि त्याप्रमाणे प्रत्यक्ष जीवनात वागणारे आई-वडील ताराबाईंना लाभले होते. साहजिकच ताराबाईंना समाजसेवेचे बाळकडू हे लहानपणापासून घरातूनच मिळाले. त्यामुळे त्यांचे विचार त्यांच्या काळातील सामान्य मंडळींपेक्षा जास्त पुढारलेले बनले.

ताराबाईंचा जन्म जरी मुंबईचा असला तरी ताराबाईंचे बालपण मध्यप्रदेशातील इंदूर संस्थानात गेले. त्यांचे चौथीपर्यंतचे शिक्षण इंदूर येथील कॅम्पमधल्या

मिशनच्या शाळेत हिंदी माध्यमातून झाले. पुढील शिक्षण पुणे येथील हुजूरपागा या सुप्रसिद्ध कन्या शाळेत झाले. त्याकाळी स्त्रीशिक्षणासाठी ही संस्था महाराष्ट्रात अग्रगण्य होती. पुढे मुंबईत आलेकझांड्रा गर्ल्स हायस्कूल, एल्फिन्स्टन कॉलेज व विल्सन कॉलेजमध्ये त्यांचे शिक्षण झाले. या तिन्ही शिक्षण संस्थात बरेच युरोपियन, पारशी वगैरे स्त्री-पुरुष शिक्षणाचे काम करीत असत. त्यामुळे प्रगत विचारांचा सांस्कृतिक वारसा त्यांना चांगलाच लाभला व सामाजिक क्षेत्रात काम करण्यासाठी त्यांची आवश्यक ती मानसिक तयारी झाली.

ताराबाईंचे शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर १९१५ साली अमरावतीचे प्रसिद्ध वकील श्री. के. व्ही. मोडक यांच्याशी ताराबाईंचा विवाह झाला. ताराबाईंच्या रूपाने अमरावतीने पहिली पदवीधर स्त्री पाहिली. त्याकाळी पदवीधर स्त्रियांचे फार कौतुक वाटायचे. सुशिक्षित स्त्रियांची छायाचित्रे, मुलाखती, मते त्यावेळी वृत्तपत्रातून आवर्जून प्रसिद्ध केली जात. त्यांना सामाजिक संस्थांमधून, सभा संमेलनांतून भाषणासाठी आमंत्रणे येत. ताराबाई अमरावतीला येऊन दाखल झाल्या तेव्हा 'स्त्रीशिक्षण' या विषयावर त्यांचे एक व्याख्यान ठेवण्यात आले होते. टिळकांचे अनुयायी आणि अमरावती येथील एक लोकप्रिय सामाजिक पुढारी श्री. बाबासाहेब खापर्डे सभेचे अध्यक्ष होते. ताराबाईंनी आपल्या व्याख्यानातून श्रोत्यांना सुखद धक्का दिला. "स्त्रियांना शिक्षण हवे ते स्वोन्नती करता. सुशिक्षित स्त्रियाही अखेर स्त्रियाच असतात व त्यांना घर, संसार हे बंध जरूर हवेसे वाटतात. संसार नेटका करण्याची हौस, सुशिक्षित स्त्रियांनाही असते; परंतु त्या शिकल्याच नाही तर त्या सामाजिक राजकीय चळवळीत भाग कशा घेणार? म्हणून स्त्री-शिक्षण हवे." असे स्त्रीशिक्षणाविषयी परखड विचार त्यांनी आपल्या भाषणातून प्रकट केले होते.

ताराबाईंनी बालशिक्षण कार्य हेच आपले जीवनकार्य मानले होते. तरीही ताराबाईंनी स्त्रीशिक्षण व स्त्रियांचा सर्वांगीण विकास याविषयी काही महत्त्वाचे स्फुट लेखन केले आहे. १९३६-१९४० या काळात प्रसिद्ध होणाऱ्या 'स्त्री' मासिकांमध्ये त्यांनी काही सडेतोड विचारप्रवर्तक लेख लिहिले. 'स्त्री' मासिकाच्या व्यासपीठावरून त्यांनी मांडलेले विचार व मते किती बेधडक व पुरोगामी होती. विशेषतः त्यांचा स्त्रीविषयक

दृष्टिकोन किती प्रौढ व परखड होता हे त्यांच्या १९३६ सालच्या 'स्त्रीजाति विकास' या लेखावरून स्पष्ट होते. त्या म्हणतात की, स्त्रीजातीवर अनन्वित जुलूम झाले आहेत व ते पुरुष जातीकडूनच झाले आहेत, तर स्त्रीदृष्टीने स्त्रिया जेव्हा एकमेकींकडे पाहतात, तेव्हा टीका करणे, नावे ठेवणे, दोष काढणे वगैरे प्रकार दिसतात; परंतु स्त्रीची नाही व पुरुषांची नाही अशा अभ्यासक दृष्टीने ति-हाईतपणे स्त्रीविकासाकडे पाहण्याची आवश्यकता आहे. त्याशिवाय आपला थांबलेला विकास अस्खलित होऊ शकणार नाही. या दृष्टीने अनेक प्रकारच्या स्त्रियांच्या परिचयाने व स्त्रियांच्या जीवनातील अनेक गुंतागुंतीच्या प्रश्नांच्या परिचयाने दिसून आले ते स्पष्टपणे न भिता मांडणाऱ्या या प्रयत्नास स्त्रिया तर काय पण पुरुष तरी कितपत सहन करतील कोण जाणे. याचा अर्थ असा नाही की मूलतः स्त्री कनिष्ठ दर्जाची आहे. तिची पुरुषांच्या बरोबरीने अथवा अधिक वाढ होणे अशक्य आहे, असे माझे म्हणणे नाही. पण आतापर्यंत या संकुचित जीवनात तिला शक्ती, विशालता, औदार्य, विविधता अनुभवण्याची संधी फारशी मिळाली नाही. तिच्यात जे जे काही बीजरूपाने आहे ते वाढून पूर्ण विकसित होण्यास अवकाश मिळाला नाही. त्यामुळे सध्याच्या स्त्रियांच्या कामात त्यांच्या लेखनात त्यांच्या मनात एकमेकींशी असलेल्या वर्तनात जिकडेतिकडे बायकीपण, अपरिपक्वता, अनौदार्य, असहिष्णुता वगैरे दिसतात, तरी स्त्रियांनी आपण सध्या कुठे आहोत, आपल्यात कोठे सुधारणा होणे जरूरी आहे व ती कशा प्रकारे होईल असा विचार केला पाहिजे. आत्मविकासाची पहिली पायरी प्रामाणिक व निष्ठुर असे आत्मपरीक्षण होय. असे विचार ताराबाईंनी आपल्या लेखांतून निर्भीडपणे मांडून स्त्रियांमध्ये जनजागृती घडवून आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

तसेच ताराबाई स्वतः बांगड्या, मंगळसूत्र, कुंकू यापैकी कोणतीही चीज सौभाग्याचे लेणे म्हणून अपरिहार्य किंवा सक्तीचे मानत नसत. त्या स्वतः काळे कुंकू लावत व भुंड्या हाताने वावरत. असे परखड व बंडखोर विचार आपल्या लेखनातून ताराबाईंनी मांडले आहेत.

ताराबाईंची वृत्ती प्रथमपासूनच काहीशी स्वतंत्र, बंडखोर, पटेल तेच बेधडकपणे करण्याची अशी होती. इथे एक प्रसंग सांगावासा वाटतो, तो म्हणजे इंदूरला

वास्तव्यास असताना उन्हाळ्यात एके दिवशी छोट्या ताराला उकाड्याने हैराण केले. यावेळी त्यांचे वय जेमतेम दहा वर्षांचे असेल. त्यांच्या मनात आले की, आपणही आपल्या भावासारखे केस कापून टाकावे, मग झाले तर... बाहेर पडल्या आणि कोपऱ्यावर जाऊन पत्र टाकून यावे, तशा आपण आपल्या जाऊन केस कापूनसुद्धा आल्या. हे काय विपरीत बाई! मोठ्या माणसाने जाब विचारला असता त्या म्हणाल्या, “मग केस कापायचा हक्क काय फक्त पुरुषांचाच आहे, मुलींनी का कापू नयेत केस?” असा प्रश्न उपस्थित केला. त्यावेळी मोकळ्या पोषक वातावरणात वाढणाऱ्या एका तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वाचा तो पहिला धीट हुंकार होता.

पद्मभूषण ताराबाई मोडक यांनी स्त्री-शिक्षण व स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासाबरोबरच काही विशेष अशा शैक्षणिक योजना तयार केल्या व त्या कृतीत उतरवल्या. एक म्हणजे बोर्डीची बालवाडी व दुसरी म्हणजे ‘कोसबाडची विकासवाडी’. या त्यांच्या वाटचालीला पूज्य गांधीजींचे प्रेरणादायक व प्रोत्साहनयुक्त आशीर्वाद त्यांच्या पाठीशी असल्यामुळे त्यांचा उत्साह द्विगुणित होऊन, त्यांनी खेड्याकडे वाटचाल केली आणि बालशिक्षण क्षेत्रात संशोधनात कार्य केले. भारतात पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचा पाया घातला. त्यांचे हे काम चिरंतन स्वरूपाचे आहे. ‘शिक्षण पत्रिका’ हे मासिक सुरू करून पालक व समाजाचे बालसंगोपनाविषयी उद्बोधन केले. प्रदर्शने, पालक मेळावे, सभा, परिषदा, संमेलने, प्रात्यक्षिके आयोजित करून समाजामध्ये बालशिक्षणाबद्दल कुतूहल, जिज्ञासा व ममत्व उत्पन्न करून त्याचे महत्त्व सर्व थरातील सुज्ञ व्यक्तींना पटवले. १९२६ साली ‘नूतन बाल शिक्षण संघटने’ची स्थापना केली. तिच्यामार्फत ही बालशिक्षणाची चळवळ, संबंध भारतात विशेषतः गुजरात, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, राजस्थान, सौराष्ट्र येथे त्याचा प्रचार व प्रसार केला. त्याचबरोबर मुंबईत १९३६ साली दादर येथे दादर भगिनी समाजाच्या सहकार्याने त्यांच्याच हिंदू कॉलनीतील जागेत ताराबाईंनी शिशुविहारची स्थापना केली.

ताराबाई मोडक वनसंस्कृतीच्या नातलगाच्या अंगणात ज्ञानाची गंगा घेऊन गेल्या. रानावनात भटकणाऱ्या आदिवासी मुलांना औपचारिक शिक्षण देणे

अतिशय जिकिरीचे काम होते. पण आपल्यातील संयम आणि प्रचंड आशावाद, कठोर परिश्रम आणि नावीन्यपूर्ण उपक्रम यांचा मेळ घालून त्यांनी आदिवासींच्या जीवनातील अज्ञानाचा अंधकार दूर करून ज्ञानाच्या प्रकाशाने त्यांचे जीवन उजळून टाकले. ताराबाईंचा हा आदिवासींच्या शिक्षणाचा आगळावेगळा प्रयोग महाराष्ट्रात मार्गदर्शक ठरला आहे.

तसेच त्यांनी कस्तुरबा ट्रस्टसाठी बालवाडीच्या कार्यक्रमाची विस्तृत योजना तयार करून दिली. भारत सरकारने त्यांच्या कुरणशाळेच्या अनोख्या प्रयोगाचे पुस्तक प्रकाशित करून त्यांच्या कार्याला भारतभर प्रसिद्धी दिली.

१९६८ साली त्यावेळचे राष्ट्रपती राजेंद्रप्रसाद यांनी श्रीमती ताराबाईंच्या कार्याबद्दल पद्मभूषण हा सन्माननीय किताब देऊन, त्यांचा राष्ट्रीय पातळीवर गौरव केला. त्यावेळचे मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी त्याच वर्षी त्यांच्या सत्तराव्या वाढदिवसाच्या दिवशी एक लाखाची थैली महाराष्ट्रातील जनतेच्यावतीने अर्पण करून त्यांचा जाहीर सत्कार केला. अनेक महानगरपालिका, नगर परिषदा, शिक्षणसंस्था, सामाजिक संघटना यांनीही त्यांच्या कार्याचा जाहीर गौरव करून त्यांच्या कार्याचा सन्मान केला.

जीवनाच्या अंतिम क्षणी मात्र ताराबाईंना कॅन्सरसारख्या आजाराने पछाडले होते. म्हणून त्यांना मुंबईत आणले. ३१ ऑगस्ट, १९७३ रोजी सकाळी साडेसात वाजता ताराबाई मोडक अर्धवट निद्रावस्थेत मृत्यूच्या अधीन झाल्या.

सोन्याच्या राशींवर लोळत आयुष्य जगलेली लाखो माणसे या पृथ्वीतलावर होऊन गेली असतील; पण त्यांचे नामोनिशाणही शिल्लक राहिलेले नाही. मात्र ज्यांनी या क्षेत्रात पताका फडकवल्या ती माणसे अजरामर झाली, आपल्या क्षेत्रात बेधुंद होऊन जगली, त्यातीलच एक म्हणजे उत्तुंग महत्त्वाकांक्षी, आशावादी कर्तृत्वान, उपक्रमशील, बालशिक्षणतज्ज्ञ, समाजसेवक पद्मभूषण ताराबाई मोडक. त्यांना शतशः प्रणाम.

 लेखिका या चेंबूर वेलफेअर मराठी शाळा वाशीनाका, चेंबूर, मुंबई येथे सहशिक्षिका आहेत.

E mail : ranjanaw9@gmail.com

बहिणाबाईची कविता : अक्षय आनंदाचे लेणे

मृगा पागे, नागपूर : १७६६०१८२१६

शेताभातात राबणाच्या आणि निसर्गात रमलेल्या बहिणाबाईच्या कवितांचा परिचय या लेखात करून दिलेला आहे. अशिक्षित असूनही जीवनात टक्केटोणपे खाऊन जीवनविषयक तत्त्वज्ञान उमगलेल्या बहिणाबाई निसर्ग प्रतीके वापरून कविता प्रसवतात. ही त्यांची कविता गेय असून अंतर्मुख करणाऱ्याही आहे.

‘कवितेचे दळण अनेकांनी मांडले; पण सुखदुःखाच्या जात्यात स्वतःचे जीवन भरडले जात असताना त्या श्रमाचे सामवेद करून जाणारी बहिणाबाई एखादीच!’ असे उद्गार पु. ल. देशपांडे यांनी बहिणाबाईबद्दल काढले आहे. महाराष्ट्रातील जळगाव जिल्ह्यात आसोदे नावाच्या एका खेड्यात बहिणाबाईचा जन्म झाला. ज्या मातीत त्या जन्मल्या त्या मातीशी त्यांनी जवळीक साधली. वावरातून बागडली, पावसात भिजली, आजूबाजूचा निसर्ग आणि माणसांत समरस झाली. जी भाषा ती बोलू लागली त्यातून ओवीवजा काव्यपंक्ती सहज उत्स्फूर्तपणे तिच्या तोंडून बाहेर पडू लागल्या. निसर्ग हाच तिचा सखा, सोबती आणि गुरूही झाला. आभाळाच्या विशाल छायेखाली झाडे, वेली, फळे, पशुपक्षी, माती हे जणू तिचे सगेसोयरे होऊन तिला घडवू लागले.

‘जुन्यात चमकेल आणि नव्यात झळकेल’ असे त्यांचे साहित्य बऱ्याच उशिरा जगासमोर आले असले तरी मग साहित्यात मैलाचा दगड ठरले. मराठी साहित्याचे तेज उजळून निघाले. बहिणाबाई या कधीही शाळेत गेल्या नाही, शिकल्या नाही; पण तरीसुद्धा एक अशिक्षित बाई जगण्याचे तत्त्वज्ञान आपल्या कवितेतील उपमा रूपकाच्या माध्यमातून अगदी लीलया सांगून जाते, ही गोष्ट कोड्यात टाकणारी आहे. ती निरक्षर असली तरी अडाणी नक्की नाही. आपल्या एका कवितेत म्हणते,

“माझी माय सरसोती माले शिकवते बोली
लेक बहिणाच्या मनी किती गुपित पेरली”

मग जिची माय सरस्वती होती ती अडाणी कशी असू शकेल!

अवघ्या तेराव्या वर्षी बहिणाबाईचे लग्न झाले. शेतातील कामे करता करता, रहाटातून पाणी काढता काढता, जात्यावर दळता दळता आणि आपला संसार फुलवता फुलवता उत्स्फूर्तपणे काव्य गुणगुणू लागली. असा संसार बहरून येत असताना देवाने अचानक घाला घातला. वयाच्या अवघ्या तिसाव्या वर्षी त्यांचा जोडीदार त्यांना अर्ध्या वाटेवर सोडून निघून गेला. हे दुःख उगाळत न बसता मात्र तिने आपल्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी कंबर कसली आणि प्राक्तनाचे भोग का कोणाला चुकले आहे? ते भोगले पाहिजे, असे म्हणून आपल्या चिमण्या पाखरांसाठी वात्सल्याचे घरटे पुन्हा विणू लागली. आपल्या कष्टाने त्यांच्या चोचीत दाणापाणी देऊ लागली. सांत्वन करण्यास गावातील आलेल्या बायांना ती म्हणते, माझ्या नशिबाचा हा भाग म्हणून दुःख माझ्या पदरी आले; पण आता तुम्ही जा. यापुढचे नशीब मीच घडवणार आहे. ‘लपे करमाची रेखा’ या कवितेत ती म्हणते,

नको नको रे ज्योतिषा,
नको हात माझा पाहू।
माझं दैवत माले कये,
माझ्या दारी नको येऊ।

वरवर दिसणाऱ्या सौभाग्यलेण्यापेक्षा वैधव्याच्या
खुणांनी बहिणाबाईंना जगण्याचे बळ दिले.

कुंकू पुसलं पुसलं
आता उरलो गोंधन
तेच देईना देईना
नशीब आले आवतन
जरी फुटल्या बांगड्या
मनगटी करतूत
तुटे मंगळसुतर
उरे गळ्याची शपथ

या अपघातामुळे तिला जीवनातले सत्य सापडले.
आता ती संसाराच्या पलीकडे पाहू लागली. बहिणाबाई
सतत निसर्गाच्या परिभाषेत बोलताना दिसतात. त्यांची
काव्यसृष्टी निसर्ग प्रतिमांनी खच्चून भरलेली आहे.
त्यांच्या कविता श्रवणमधुर आहेत. सुख आहे; पण
सुखाचे उतणे मात्र नाही, तत्त्वज्ञान आहे; पण त्याचा
रूक्षपणा नाही, उपदेश आहे; पण त्यातला कोरडेपणा
नाही, अलंकार आहे; पण त्यामुळे येणारा बोजडपणा
नाही, कल्पनाविलास आहे; पण त्यामुळे येणारी
कृत्रिमता नाही, त्यांच्या कवितेत विनोद आहे; पण
कवितेच्या गाभ्याला त्याची बाधा होत नाही.

माणसाला अहंकार कामाचा नाही हे समजावून
सांगताना अन्न आणि पाणी या प्रतिमा वापरून त्या
'मी' पणाची वृत्ती नष्ट करताना दिसतात.

मी कोण मी कोण जेव्हा लागली तहान
तेव्हा पाण्याचा घुटका म्हणे तू कोण तू कोण
सर्व दुनियाचा राजा म्हणे मी कोण आम्ही कोण
अशा त्याच्या मी मीपनाले मसणात सिंहासन

बहिणाबाईंना सर्वांत कशाची जास्त चीड असेल
तर ती माणसाच्या स्वार्थातून निर्माण झालेल्या त्याच्या
कृतघ्नपणाची! त्या संतापून माणसाला म्हणतात,
माणसा तुला नियत नाही रे तुझ्यापेक्षा ते गोठ्यातील
जनावर चारा खाऊन दूध तरी देते. तुझे एकदा पोत

भरले की उपकार साफ विसरून जातो. कुत्रा आपले
शेपूट इमानीपणाच्या भावनेने हलवतो तर माणसा तू
आपली मान मतलब साधण्यासाठी डोलावतो. केवळ
लोभामुळे माणूस असूनही कानूस म्हणजे पशु झाला
आहेस. एवढे सांगून झाल्यानंतर बहिणाबाईंनी माणसाला
तळमळून विचारले आहे.

मानसा मानसा
कधी होशील माणूस
लोभा साठी झाला
माणसाचा रे कानूस

मानवतेला जणू काही त्यांनी हे व्याकूळ हृदयाने
आवाहन केले आहे.

रचनेच्या आणि भाषेच्या दृष्टीने बहिणाबाईंचे
काव्य अत्यंत आधुनिक आहे. प्रत्येक काव्यामध्ये एक
संपूर्ण घटना किंवा विचार आहे. त्याचा प्रारंभ आणि
अखेर परिणामाच्या दृष्टीने नाट्यात्मक व्हावा याबद्दल
त्यांचा कटाक्ष आहे. शब्दांचा, विचारांचा फार विचार
न करता थोडक्यामध्ये एखादी भावना जास्तीतजास्त
प्रभावाने कशी व्यक्त करता येईल याकडे त्यांनी विशेष
लक्ष दिले आहे. त्यादृष्टीने मराठी भाषेवर त्यांचे प्रभुत्व
केवळ अद्भुतच म्हटले पाहिजे.

बहिणाबाईंमध्ये मार्मिक विनोदी वृत्ती आहे.
'खोप्यामध्ये खोपा' कवितेतल्या खोप्याची विणकर
सुगरण पक्षी चतुर आहे.

सुगरिन सुगरिन
अशी माझी रे चतुर
तिले जल्माचा सांगाती
मी गण्या गम्या नर

सुगरणीच्या जन्माचा सांगाती असाच गणागणपा
आहे. त्याला खोपा विणता येत नाही, हा तपशील इथे
मिशकिल स्वरूपात त्यांनी मांडलेला दिसतो.

'मन' या कवितेत माणसाच्या मनाचे जे वर्णन
बहिणाबाईंनी केले आहे ते त्यांच्या काव्यप्रतिभेचे नव्हे
तर त्यांच्या मर्मदृष्टीचे निदर्शक आहे.

मन वढाय वढाय
उभ्या पिकातलं ढोर
मन लहरी लहरी
त्याले हाती धरे कोन
उंडारलं उंडारलं
जसा वारा वाहादन

हे जहरी विंचू साप पाहून यांच्या विषावर उतारा तरी असतो. मात्र मनाच्या जहरावर उतारा नाही हे क्षणार्धात भुईवर तर क्षणार्धात पाखरासारखे आभाळात विजेसारखे चपळ, कधी खसखशीच्या दाण्याएवढे लहान असते तर कधी आभाळातही मावेनासे होणारे! माणसाच्या मनाच्या मोठेपणाची आणि क्षुद्रपणाची जाणीव बहिणाबाई समृद्धपणे व्यक्त करतात.

बहिणाबाई देवावर विश्वास ठेवतात त्यामागे त्यांचे स्वतःचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान आहे. मुळात त्यांची या जीवनावरच श्रद्धा आहे.

अरे संसार संसार
खोटा कधी म्हणू नये
राउळाच्या कयसाले
लोटा कधी म्हणू नये

हा संसार वरून काटेरी असणाऱ्या; पण आत गुळगुळीत सागरगोटी असणाऱ्या शेंगेसारखा फक्त तोंडाशी कडू असणाऱ्या काकडीसारखा आहे. जीवनातला हा समतोल राखता आला पाहिजे, साधता आला पाहिजे.

बहिणाबाई तुमच्याआमच्या लेखी न शिकलेल्या अशिक्षित; पण त्यांनी एक सर्वात मोठा ग्रंथ बारकाईने वाचला होता, तो म्हणजे जीवनग्रंथ! त्यातून त्यांनी स्वतःसाठी म्हणून एक हृदयगम्य तत्त्वज्ञानही तयार केले होते. सुशिक्षितांनाही मान खाली घालायला लावेल, विचारप्रवण करायला लावेल असेच हे आहे.

बहिणाबाई भावकवितेची व्याख्या किती सहज सांगून गेल्या आहेत. प्रत्येक गाण्यात प्रतिमांची आणि त्यांची चढती योजना यमके आणि अनुप्रास, साधेपणा हे सर्व काव्याचे गुण फुलातून सुगंध यावा त्याप्रमाणे दरवळत राहतात, आपोआपच आपल्याला प्रतीत होत राहतात.

मराठी वाङ्मयात अमर होतील अशी अनेक सुभाषिते जागोजाग त्यांच्या काव्यात विखुरलेली आढळतील. 'कशान काय म्हणू नाही'? या काव्यात अशा सुभाषितांचे जणू काही एक शेतच पिकलेले आहे. ज्यातून कापूस येत नाई त्याला बोंड म्हणू नये आणि ज्यातून हरिनाम निघत नाही त्याला तोंड म्हणू नये. भुकेल्या पोटी जी माणसाला निजवते तिला रात्र म्हणू नये; अन् दानासाठी जखडला जातो त्याला हात म्हणू नये; इमानाला जो विसरला त्याला नेक म्हणू नये आणि जन्मदात्याला जो भोवतो त्याला लेक म्हणू नये, जिच्यामध्ये भाव नाही तिला भक्ती म्हणू नये आणि जिच्यामध्ये चेव नाही तिला शक्ती म्हणू नये. या बहिणाबाईंच्या उद्गारात भाषेची आणि विचारांची केवढे देदीप्यमान श्रीमंती प्रकटलेली आहे!

अभिजात आधुनिक मराठी कवितेत मागून येऊनही बहिणाबाईंनी आघाडीवरले मानाचे स्थान पटकावले आहे. मराठी मनाला मोहिनी घालील आणि स्तिमित करून टाकील असा भाषेचा, विचारांचा आणि कल्पनेचा विलक्षण गोडवा त्यांच्या काव्यात शिगोशीग भरलेला आहे.

 लेखिका सी. पी. अँड बेरार

कनिष्ठ महाविद्यालय येथे मराठीचे

अध्यापन करतात तसेच वृत्तपत्रात स्फुट

लेखनही करतात.

E mail : mrugapagey@gmail.com

प्रश्नपत्रिका मूल्यमापन : शिक्षक योगदान

नीता पोवार, कोल्हापूर : ९६२३२०३६४३

इयत्ता दहावी व बारावीच्या परीक्षा या फार व्यापक प्रमाणावर होतात. या परीक्षांच्या आयोजनात प्रत्येक विषयासाठी, प्रश्नपत्रिका तयार करणे, भाषांतरकार, मुद्रितशोधक हे पूर्वतयारीस लागतात. मूल्यमापनासाठी उत्तरपत्रिका तपासनीस, नियामक, अभ्यास मंडळ सदस्य अशा विविध कामांसाठी त्या त्या विषयातील विषयतज्ज्ञ शिक्षकही लागतात. या शिक्षकांचे मोठे योगदान आहे. अशा प्रकारची कामे ही शिक्षकांनी कशासाठी करावीत, त्याचा त्यांना स्वतःला काय उपयोग होतो, समाजाला काय उपयोग होतो हे या लेखात लेखिका सांगत आहेत.

संपूर्ण देशाच्या सामाजिक, शैक्षणिक प्रगतीतील मजबूत कणा म्हणून सर्व शिक्षकांचे योगदान अतुलनीय व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. सर्व शिक्षक विद्यार्थ्यांना बालवाडी ते शिक्षणातील शेवटच्या परमोच्च बिंदुपर्यंतचे शिक्षण अत्यंत समर्पित भावनेने अध्यापन करून नव्या पिढीला संस्कारक्षम घडवून, विद्यार्थ्यांच्या मनातील सकारात्मक सुप्त गुणांचा विकास करून देशासाठी उत्तमोत्तम नागरिक घडविण्याचे काम मनोभावे करतात. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक वाटचालीत इयत्ता १० वी व १२ वी च्या मंडळाच्या परीक्षांना फार महत्त्वाचे स्थान आहे. विद्यार्थ्यांचे संपूर्ण शैक्षणिक भवितव्यच, त्याची पुढील जीवनातील दिशा, अर्थाजन या परीक्षेतील यशापयशावरच अवलंबून असते. एखादा विद्यार्थी उदा. डॉक्टर, इंजिनियर, वकील, चार्टर्ड अकाउंटन्ट, शिक्षक, प्रशासनातील अधिकारी, उद्योगपती. कलाकार, खेळाडू होणे हे बहुतांशी या परीक्षेतील यशावरच अवलंबून असते. म्हणूनच अशा या इ. १० वी व १२ वी परीक्षेच्या परीक्षार्थ्यांच्या उत्तरपत्रिकांचे मूल्यमापन करणारे परीक्षक, नियामक, मुख्यनियामक, प्रश्नपत्रिका तयार करणारे प्रश्नपत्रिका संपादक, भाषांतरकार यांचे

योगदान अतिशय मौल्यवान असून आजपर्यंत किंवा यापूर्वी दिलेल्या या अनमोल सेवेमुळेच आजच्या परिस्थितीत शिक्षणाचा पाया अधिकाधिक मजबूत होऊन आजपर्यंत असंख्य विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक भवितव्य उज्वल झालेले आहे. समाजामध्ये मंडळाच्या इ. १० वी व १२ वी च्या विद्यार्थ्यांना अध्यापन करणारे शिक्षक, परीक्षार्थ्यांच्या उत्तरपत्रिकांचे मूल्यमापन करणारे परीक्षक, नियामक यांची कामगिरी तुलनात्मकदृष्ट्या सर्वश्रेष्ठ ठरते. इ. १० वी १२ वी च्या परीक्षार्थ्यांचे मूल्यमापन करणे म्हणजे अध्ययन व अध्यापनाचे सार असून उत्तरपत्रिका तपासणे प्रत्येक शिक्षकांस परिपूर्ण अध्ययन व अध्यापनासाठी आवश्यकच आहे.

परिपूर्ण अध्ययन व अध्यापनातील यशासाठी अध्यापकांनी मंडळाचे परीक्षक नियामक यांचे काम करणे का आवश्यक, अनिवार्य आहे याचा संक्षिप्त आढावा खालीलप्रमाणे : १. जोपर्यंत उत्तरपत्रिका तपासणीच्या कामाची प्रत्यक्षात सुरुवात आपणांकडून होत नाही तोपर्यंत उत्तरपत्रिका तपासणीचे काम अतिशय अवघड वाटून काम करण्याची मानसिकता

नसते. अनाकलनीय भीती निर्माण होते; पण प्रत्यक्षात काम सुरू केल्यानंतर उत्तरपत्रिका तपासणीचे काम हे आनंददायी, मनाला कर्तव्यपूर्तीचे समाधान देणारे व आव्हानात्मक असून हे एक उच्च पातळीचे काम असून ते आपणांकडून पूर्णत्वास जात आहे असे राहून राहून वाटते व मनस्वी आनंद होतो. २. उत्तरपत्रिका तपासणीचे काम पूर्ण झाल्यानंतर हे एक सामाजिक काम असून त्याचे मोल आर्थिक बाबीशी न करता देशाच्या शैक्षणिक प्रगतीत, मंडळाच्या निकाल प्रक्रियेत आपलाही खारीचा वाटा राहतो याची मनोमनी जाणीव होते. ३. या कामाचे वैशिष्ट्य म्हणजे मंडळाने पाठवलेल्या उत्तरपत्रिका तपासून पूर्ण होताच आपोआप कामामध्ये रुची निर्माण होते. मंडळाकडून आणखीन काही जादाच्या उत्तरपत्रिका जरी तपासण्यासाठी आल्या असल्या तरी त्या सहज तपासल्या असल्या. आपल्याला वाटते तेवढे हे काम नक्कीच कठीण नाही. काम अपेक्षेपेक्षा जास्त गतीने पूर्ण झाले असे वाटू लागते असे वाटणे हे या कामाच्या यशाचे गमक आहे. ४. उत्तरपत्रिकांचे अचूक मूल्यमापन करणे हे माझे कर्तव्य असून माझ्या अध्यापनामधील हा एक कामाचा अविभाज्य भाग आहे. यामध्ये उत्तरोत्तर सुधारणा करणे हे सर्वस्वी आपल्याच हातात आहे याची जाणीव होऊन अधिकाधिक अचूक मूल्यमापन करण्याचा कल आपोआप वृद्धिंगत होतो. ५. परीक्षक म्हणून आठ ते दहा टर्म काम केल्यानंतर नियामकाचे काम करण्याचे वेध सुरू होतात. ही कृती उत्कृष्ट अध्यापकासाठी अध्ययन व अध्यापनाच्या विकासासाठी फार सकारात्मक राहते. ६. उत्तरपत्रिका तपासत असताना असे निदर्शनास येते की, सर्वच परीक्षार्थ्यांना एकसारखे गुण प्राप्त होत नाहीत. काहीना उच्चतम गुण, काहीना

मध्यम तर काहीना अनुत्तीर्णतेचे गुण प्राप्त होतात. गुणांमध्ये असमतोल दिसतो; पण याचा परिणाम असा होतो, की हे परीक्षार्थी जरी तुमच्या शाळेचे, कनिष्ठ महाविद्यालयाचे नसले तरी त्यांचेविषयी आपलेपणाची जाणीव होते. संबंधित परीक्षार्थ्यांच्या एकूण शिक्षणाची प्रगती आपल्या निदर्शनास येते. शिक्षक या नात्याने आपण अध्यापनात कोठे आहोत, विद्यार्थ्यांना अध्यापनात नेमके काय दिले पाहिजे, निव्वळ उत्तरपत्रिका लिहिणारे परीक्षार्थी तयार केले पाहिजेत की दूरगामी राष्ट्राला घडविणारे विद्यार्थी, विचारवंत हे आपणास उमगू लागते व आपणास आपल्या अध्यापनात सुधारणा करण्याची एक आयती संधी प्राप्त होते. ७. आज मंडळ प्रचंड आर्थिक खर्च करून गैरमार्ग प्रतिबंध अभियान राबवून गैरमार्ग प्रतिबंधित करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. आपण उत्तरपत्रिका तपासणी करीत असल्याने आपणासही अप्रत्यक्षपणे या अभियानास मदत करता येऊ शकते. वर्गात सामूहिक कॉपी झाली असेल, गाईड, पुस्तक यामधील जसेच्यातसे लिहून काढले असेल, आक्षेपार्ह लिखाण असेल, सांकेतिक खुणा निदर्शनास येत असतील तर ही बाब तपासणीच्यावेळी आपल्या चाणाक्ष नजरेतून सुटणार नाही. असे गैरप्रकार आढळल्यास आपण योग्यवेळी मंडळास कळवून या अभियानास एकप्रकारे मदत करून संभाव्य काळातील गैरप्रकारास एक प्रकारे प्रतिबंध करू शकता. ८. आपणास जेवढ्या उत्तरपत्रिका तपासण्यास येतील तेवढे हस्ताक्षराचे विविध नमुने अवलोकनास येतील. ही एक प्रकारची आपल्यासाठी संधीच आहे. प्रत्येक परीक्षार्थीची लिहिण्याची पद्धत, नीटनेटकेपणा, वाक्यरचना, शुद्धलेखनातील चुका निदर्शनास येतील. याचा उपयोग आपणास पुढील वर्षाच्या विद्यार्थ्यांच्या

बॅचसाठी सुरुवातीच्याच काळात सूचना देण्यासाठी होईल. ९. आपण परीक्षक किंवा नियामक असल्याने मंडळाकडून प्रश्नपत्रिका व नमुना उत्तरपत्रिका, त्याची त्रुटीपत्रे आपसुकच मिळतात; पण हे काम न करण्याच्या शिक्षकांना ती मिळेलच याची शाश्वती नसते ती त्यांना मुद्दाम मिळवावी लागतात. १०. आपणास आपल्या परीक्षार्थ्यांचा निकाल उंचावण्यासाठी उपयुक्त असणारा प्रश्नपत्रिका आराखडा या कामामुळे परिपूर्ण समजून येतो. कोणत्या घटकावर प्रश्नपत्रिकेत जास्त भर असू शकतो याचे अवलोकन होत असल्याने भविष्यात विद्यार्थ्यांकडून कोणत्या भागावर जास्त मेहनत घेतली पाहिजे याची दिशा मिळते. ११. परीक्षक, नियामक म्हणून काम करणाऱ्या शिक्षकांचा तपासणीच्या काळात आपल्या विषयाच्या इतर अन्य शाळेतील सहकारी शिक्षकांशी सतत संपर्क येतो. नियामकांचा परीक्षक म्हणून अन्य शाळेतील शिक्षकांशी तर परीक्षकांचा नियामक म्हणून अन्य शाळेतील शिक्षकांशी संपर्क येतो. विचाराची देवाण घेवाण होते. प्रश्नत्रिकेची काठिण्यपातळी समजते. विषयाचे ज्ञान वृद्धिंगत होण्यास मदत होते, नियामक सभा तर शैक्षणिक व्यासपीठच ठरते. याचा उपयोग नक्कीच अध्ययन व अध्यापनाच्या वाढीसाठी होतो. १२. परीक्षार्थींनी उत्तरपत्रिकेत केलेल्या लिखाणावरून परीक्षार्थ्यांच्या आकलन शक्तीची उकल होते. त्याचा विशेष कलही आजमावता येतो. हल्लीच्या मोबाइलच्या युगात परीक्षार्थींनी वाचन संस्कृती, लिखाणाची सवय टिकविली आहे, की नाही याचा आढावा घेण्यास उत्तरपत्रिका तपासणी हे प्रभावी माध्यम ठरते. १३. आजच्या संगणकाच्या व मोबाइलच्या युगात उत्तरपत्रिका तपासणी करणे असे हे एकमेव काम आहे की ते Manually

करावे लागते. पेनच्या साहाय्याने खुणा करणे, आकडेमोड करणे, रेषा मारणे, पेनच्या साहाय्याने उत्तरपत्रिकेवर गुण नोंदवणे, गुणतक्ते भरणे, सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे हल्लीच्या युगात आपण मोबाइलमुळे विसरत चाललेली बेरीज वजाबाकी करणे इ. या कामामुळे आपली सतर्कता जागृत होऊन ज्ञानाची उजळणी होते. जास्तीतजास्त अचूकतेने काम करण्याची आवड निर्माण होते व याचा परिणाम अन्य काम करताना अचूकतेने कसे होईल यावर होतो. १४. इ. १० वी व १२ वी चे बोर्ड नेमके कोठे आहे, त्याची रचना कशी आहे, परीक्षा संचालनाव्यतिरिक्त अन्य कुठले काम केले जाते, मंडळाचे अधिकारी म्हणून सध्या कोण कार्यरत आहे या सर्व कामाची माहिती जर आपण परीक्षक/नियामक असाल तर आपणास आपोआप ज्ञात होते. कारण उत्तरपत्रिका तपासणीच्या कामामुळे प्रत्यक्षात आपला मंडळ कार्यालयाशी अनेक वेळा संपर्क होतो. १५. परीक्षकाचे काम आपण जेवढ्या जास्त वेळा कराल त्या प्रमाणात आपली पदोन्नती होत असते. परीक्षकाचे नियामक, नियामकाचे प्रमुख नियामक, प्रमुख नियामकाचे प्रश्नपत्रिका संपादक, अभ्यासमंडळ सदस्य, विषय तज्ज्ञ, पाठ्यपुस्तकाचे लेखक, भाषांतरकार, तज्ज्ञ मार्गदर्शक, गुणपडताळणी अधिकारी, पुनर्मूल्यांकन अधिकारी ही संधी घ्यावयाची असल्यास प्रामुख्याने परीक्षकांचे काम करणे अनिवार्य आहे.

एकूणच विचार करता परीक्षक, नियामकाचे काम जरी आव्हानात्मक असले तरी मनाला अतिशय समाधान देणारे आहे हे मात्र निश्चित. उपरोक्त सर्व बाबींचा विचार करता सर्वच बाबी सकारात्मक असून माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षकाने अचानक उद्भवलेली अपवादात्मक परिस्थिती सोडून इतर

सेवाकाळात परीक्षक किंवा नियामकाचे काम करणे परिपूर्ण अध्ययन व अध्यापनासाठी, कर्तव्यपूर्तीच्या समाधानासाठी, आपल्या स्वतःच्या ज्ञानाची वारंवार उजळणी होण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. मंडळाकडून आपणास जर परीक्षक किंवा नियामकांची नियुक्ती अनेकवेळा मिळाली असेल तर आपण निश्चितच भाग्यवान शिक्षक ठरता, कारण अशा कितीतरी शिक्षकांना त्यांचे कर्तव्यकाळात अशी संधी कमी प्रमाणात प्राप्त झालेली आहे. काही काही तर शिक्षक अशाप्रकारचे काम न करताच सेवानिवृत्तदेखील झाल्याची उदाहरणे निदर्शनास येतात. उत्तरपत्रिका तपासणीचे काम करण्याची ही संधी जर मिळाली तर

आपली सेवा खऱ्या अर्थाने सार्थ ठरणारी आहे. मंडळाकडून आपली ही सेवा विना मोबदला घेतली जात नाही तर एक सन्मानजनक मोबदलाही मिळत असतो हे या कामाचे महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे.

मंडळाचे सदरचे काम सर्व शिक्षक आवडीने, मनापासून करीत असतात पण तांत्रिक बाबीमुळे किंवा सेवा कनिष्ठतेने सर्वच कार्यरत शिक्षकांना काम करण्याची अतीव इच्छा असूनही सदर कामाची नियुक्ती मिळणे शक्य होत नाही.

 लेखिका या श्रीराम ज्युनिअर कॉलेज, कुडिग्रे, ता.करवीर, जि.कोल्हापूर येथे कार्यरत आहेत.

E mail : nitapowar83@gmail.com

प्रतिश्वाह...

सस्नेह नमस्कार,

शिक्षण संक्रमण हे मासिक शाळा कॉलेजमधील शिक्षक, प्राध्यापक व पालकांना दिशादर्शक आहे. कारण शिक्षक आपल्या उपक्रमाचे आपल्या लेखणीतून प्रकटीकरण करतात.

आपण शाळेत राबवलेला उपक्रम इतर शिक्षकांना माहीत व्हावा, वाचायला मिळावा म्हणून लिहिला जातो.

शैक्षणिक लेख वैविध्यपूर्ण लेख, माहितीपर लेख, नवनवीन शैक्षणिक बदल, नवप्रवाह, शैक्षणिक प्रयोग, उपक्रम इत्यादींची माहिती वाचकांनादेखील वाचायला मिळते. यातून वाचकांचे ज्ञान अद्ययावत राहते.

आज शैक्षणिक क्षेत्रात महिलांचे योगदान वाढलेले आहे. अतिशय मन लावून, पूर्ण विचारांती महिला लिहायला लागल्या आहेत. कला, क्रीडा, सामाजिक शिक्षण, क्रीडासंस्कृती, उद्योग, महिला विकास व सबलीकरण याबद्दल 'शिक्षण संक्रमण'मध्ये वाचायला मिळते आहे.

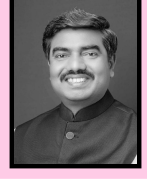
'शिक्षण संक्रमण'मध्ये पुरुषांच्या लेखांबरोबर महिलांचे लेखदेखील वाचनीय, मननीय व चिंतनीय असतात. लेख आणि साहित्य वाचकांना प्रेरणा देते. वाचकांच्या प्रतिक्रियांमधून लेखकाबद्दल व त्यांनी लिहिलेल्या माहितीमधून शैक्षणिक क्षेत्रात कार्य करीत असलेल्यांना ऊर्जा मिळते. दर्जेदार लेख हीच तर 'शिक्षण संक्रमण'ची ओळख आहे.

राम शेळके

डॉ. नारायणराव भालेराव हायस्कूल, स्नेहनगर, नांदेड

परीक्षेला सामोरे जाताना...

भगवान पांडेकर, पुणे : ९८२२३७३२९८

परीक्षा म्हणजे आपण केलेल्या अभ्यासाचे मूल्यमापन. स्पर्धात्मक परीक्षेस सामोरे जाताना ताण-तणाव, उत्सुकता, थोडी भीती असते. दहावी, बारावीची परीक्षा म्हणजे एवढ्या मोठ्या प्रमाणावरील पुढील दिशा ठरवणाऱ्या परीक्षा. अशा परीक्षांना सामोरे जाताना पूर्वतयारी काय करावी? कशी करावी? परीक्षेच्या आधी, परीक्षा सुरू असताना तसेच नंतर कोणती काळजी घ्यावी? पालकांनी कसे वागावे? अशा विविध बाबी या लेखात सांगितल्या आहेत.

विद्यार्थी मित्रांनो,

येत्या काही दिवसात तुम्ही दहावी व बारावीच्या परीक्षेला सामोरे जाणार आहात. शालान्त प्रमाणपत्र परीक्षा म्हणजे आयुष्यातील सर्वस्व नसले तरी भविष्यातील कर्तृत्वाची दारे उघडून देणारा सोपान आहे. परीक्षा हे आपण मिळवलेल्या ज्ञानाचे व कौशल्याचे विकसन कोणत्या स्तरावर आहे? किती सखोल आहे? काय अडचणी आहेत? हे जाणून घेण्यासाठी मूल्यमापनाचे सर्वोत्तम तंत्र आहे. परीक्षा म्हणजे विद्यार्थ्यांसाठी कसोटीच. त्यासाठी आधी परीक्षारूपी ब्रम्हराक्षसाला बाटलीबंद करा. परीक्षेचे दडपण व भीती दूर करा. आहार-विहारावर नियंत्रण ठेवा. पुरेशी झोप घ्या. अभ्यासाचे सुयोग्य सूक्ष्मनियोजन करा.

अभ्यासाचे ओझे, परीक्षेची भीती, स्पर्धेचे दडपण, पालकांच्या अवास्तव अपेक्षा, प्रसार माध्यमांचा अतिरेकी मारा, टीव्ही, मोबाईल व कॉम्प्युटर या श्री इडिएटचा वाढता प्रभाव आणि बदलती परीक्षापद्धती यामुळेही विद्यार्थी नैराश्याचे, ताणतणावाचे, अस्वस्थतेचे व भावनिक असंतुलनाचे बळी ठरत आहेत. हे टाळण्यासाठीच हा लेखन प्रपंच होय.

अभ्यास व वेळेचे नियोजन करा

माझी दिनचर्या

विद्यार्थी मित्रांनो, प्रत्येकाची दिनचर्या ही वेगळी असू शकते. ती दिनचर्या कशी असावी? प्रत्येकाने खालील मुद्द्यानुसार आपली दिनचर्या लिहून काढावी व आचरणात आणावी.

* जी कामे करावीच लागतात (सकाळ किंवा रात्रीची) ती क्रमानुसार लिहून काढा. त्यानुसार महत्त्वाची, अत्यंत महत्त्वाची व कमी महत्त्वाची यामध्ये वर्गीकरण करा. त्यानुसार कामांचा प्राधान्यक्रम ठरवा. * आपला वेळ वाया घालवणाऱ्या गोष्टींची नोंद घ्या व त्या गोष्टी शक्यतो परीक्षा कालावधीत टाळा. * परीक्षा होईपर्यंत अभ्यासाच्या वेळेत मी मोबाईल व टीव्ही वापरणार किंवा पाहणार नाही असे स्वतःला वचन द्या. * मनःशांतीसाठी ॐ कार, प्राणायाम याचीसुद्धा आवश्यकता असते तेही करा. * परीक्षेच्या दिवसांत अगदी थोडा वेळ तरी मनन-चिंतनास द्यावा. जेवढे वाचले, ऐकले आहे त्याची उजळणी डोळे बंद करून करावी. * असे म्हणतात की सोप्या गोष्टी सुरुवातीस केल्याने एक प्रकारचे आत्मबल निर्माण होते. त्यामुळे अध्ययनाची पद्धती सोप्याकडून अवघडाकडे होते. विद्यार्थी मित्रांनो मंडळाच्या परीक्षेची तयारी करण्यासाठी स्वतःचे स्मार्ट नियोजन खालील प्रमाणे तयार करा.

स्मार्ट नियोजन

अ) दैनंदिन नियोजन - साप्ताहिक नियोजन

या नियोजनात आठवड्याच्या प्रत्येक दिवशी सकाळी ६ ते रात्री १० पर्यंत प्रत्येक तासाला आपण काय करणार असा नियोजनाचा तक्ता तयार करावा.

ब) विषयांच्या तयारीचे नियोजन यासाठी खालील तक्ता तयार करावा.

अ.क्र., विषय, तयारी उपलब्ध कालावधी (दिवस), परीक्षा दिनांक (पेपर)

क) स्वयंअध्ययन

स्वयंअध्ययन प्रक्रिया - * वाचन * मनन / आकलन * लेखन या गोष्टींचा अंतर्भाव

स्वयंअध्ययनाचे महत्त्व - * स्वयंप्रेरणेने क्षमतांचा विकास होतो. * आत्मविश्वास वाढतो. * अभ्यासाच्या सवयी विकसित होतात.

स्व-अभ्यास - * व्हिडिओ पाहणे / ऐकणे. * प्रश्नपत्रिका सोडवणे. * लेखन करणे. * संदर्भ ग्रंथांचा अभ्यास करणे. * प्रकरणानुसार नोट्स लिहून काढणे. * आकलनासहित वाचन करणे.

ड) स्वयंमूल्यमापन

आतापर्यंत आपण केलेल्या अभ्यासाचे स्वयंमूल्यमापन हे खालीलप्रमाणे तुम्ही सहज करू शकता.

१) प्रश्न काढणे व त्याचे सोपे, थोडे कठीण व कठीण यामध्ये वर्गीकरण करणे. २) नमुना उत्तरपत्रिका अभ्यासणे. ३) स्वतः उत्तरपत्रिका तपासणे. ४) मूल्यमापन प्रक्रिया अभ्यासणे. ५) कृतिपत्रिकेचे (प्रश्नपत्रिकेचे) स्वरूप, आराखडा समजून घेणे. ६) आकलनासहित वाचन करणे. ७) जो स्वाध्याय समजलाय तो लिहून काढणे. ८) ऑनलाईन / ऑफलाईन अभ्यासाचा योग्य समन्वय साधणे. ९) एकाच पानात एक धडा बसवून त्याच्या नोट्स तयार करणे. १०) रोजचा सराव करणे.

अभ्यासाची त्रिसूत्री

तुमचा अभ्यास अतिशय छान प्रकारे होण्यासाठी अभ्यासाच्या त्रिसूत्रीचे आचरण करावे. अभ्यासाची त्रिसूत्री ३R खालीलप्रमाणे आहेत.

- * Read - वाचन
- * Repeat - पुनरावृत्ती / दृढीकरण
- * Recall - पुन्हा आठवणे.

परीक्षेची काळजी

विद्यार्थी मनामध्ये विनाकारण परीक्षेची भीती बाळगतात आणि चिंता करत असतात.

१) पेपर सोपा असेल का कठीण? २) कोरोना काळात परीक्षा होतील की नाही? ३) लिखाणाचा सराव नसणे. ४) परीक्षेच्या अभ्यासाची पूर्वतयारी

नसणे. ५) मनाची गोंधळलेली स्थिती असणे. ६) मनात भीती असणे. ७) स्वतःला न ओळखणे. ८) आत्मविश्वासाचा अभाव असणे. ९) आरोग्याची काळजी असणे. १०) परावलंबी असणे. ११) प्रवासात काळजी करणे. १२) प्रश्न न समजणे, अशा काही चिंता अस्वस्थ करतात.

परीक्षेची भीती घालवण्यासाठी काय कराल?

१) विद्यार्थ्यांनी शिक्षक - पालक - समुपदेशकांशी संवाद साधावा. २) स्वतःची क्षमता समजून घ्या. ३) परीक्षेत मिळणारे गुण म्हणजे सर्वस्व समजू नये. ४) मागील वर्षाच्या प्रश्नपत्रिका सोडवाव्यात म्हणजे आत्मविश्वास वाढेल. ५) परीक्षेच्या वातावरणासारखा सराव करावा. ६) मारामारीचे, हिंसाचार असणारे चित्रपट पाहू नयेत त्यामुळे मन दूषित होऊन मनाच्या एकाग्रतेवर परिणाम होतो म्हणून आनंदी क्षण आठवावेत. ७) फिरायला किंवा पोहायला जावे. ८) एकाग्रता - चित्त शांत ठेवा. डोळे मिटून शांत बसा. आपले श्वास मोजा. हे साधे सोपे तंत्र तुम्हाला चित्त शांत ठेवण्यासाठी नक्कीच मदत करेल. मनःशांतीसाठी ॐ कार उच्चारण करा, प्राणायाम करा. हलकेफुलके संगीत आणि विनोद ऐका. यामुळे आपले चित्त शांत होण्यासाठी मदत होईल आणि मनाची एकाग्रताही नक्कीच वाढेल.

परीक्षेचा ताण

तुम्हाला परीक्षा देण्याआधीच नापास होण्याची भीती वाटणे. १) हृदयाची धडधड वाढणे. २) श्वासोच्छ्वासाला त्रास होणे. ३) अतिशय घाम येणे. ४) निद्रानाश होणे. ५) अभ्यास केलेल्या गोष्टी अचानकपणे विसरणे. असे होत असेल तर तो परीक्षेचा ताण आहे.

परीक्षा केंद्रात गेल्यावर प्रश्नपत्रिका व्यवस्थित समजून घ्यायला हवी. मुद्देसूद आणि चांगल्या हस्ताक्षरात उत्तरे लिहावीत. प्रश्न किती गुणांचा आहे, यावरून प्रश्नाचे उत्तर किती वाक्यात द्यायचे आहे, याचे योग्य नियोजन केल्यास विद्यार्थ्यांना निर्धारित वेळेत प्रश्नपत्रिका सोडवता येईल आणि परीक्षेचा ताण कमी होण्यास मदत होईल म्हणून परीक्षेचा ताण नको - तणाव नको - भान हवे.

आरोग्य उत्तम ठेवण्यास हे करा

१) आरोग्य चांगले ठेवण्यासाठी व्यायाम करा. उदाहरणार्थ-चालणे, धावणे, सायकल चालवणे. २) संतुलित आहार घ्या. जेवणाची वेळ चुकवू नका. ३) तुमच्याकडून होईल तेवढी अभ्यासाची तयारी करा. ४) तुमचे मित्र मैत्रिणी कुटुंबातील व्यक्ती तुम्हाला आधार देऊ शकतील. त्यांच्याशी तुम्हाला वाटणाऱ्या काळजीबद्दल बोला. ५) खोल श्वास घेऊन आपले मन आणि शरीर स्थिर करा. ६) आपले नकारात्मक विचार ओळखा. उदाहरणार्थ मी चूक केली आणि अशा विचारांना सकारात्मक बनवा उदाहरणार्थ, कधी कधी चुका होतातच. ७) काही मनोरंजनात्मक खेळ खेळा. अभ्यासाइतकेच तेही महत्त्वाचे आहेत. ८) भरपूर पाणी प्या.

हे करू नका

१) अति चहा, कॉफी किंवा थंड पेयामुळे तुम्हाला थोडा वेळ बरे वाटेल पण नंतर तुम्हाला त्रासदायक, तणावपूर्ण वाटू शकेल. २) जी ध्येये तुम्ही पूर्ण करू शकत नाही ती ध्येये समोर ठेवू नका. ३) लिखित स्वरूपाचे साहित्य परीक्षा कक्षात सोबत ठेवू नये. ४) प्रश्नपत्रिकेवर काही लिहू नये.

परीक्षेसाठीच्या अभ्यासासाठी

* प्रत्येक विषयाच्या अभ्यासास रोज ठरावीक वेळ द्या. * प्रत्येक विषयातील रोज एक/दोन पाठांचा अभ्यास करा. * प्रश्नांची उत्तरे आठवून लिहून काढा. लेखन शुद्ध व सुवाच्य हवे. * भाषा विषयामध्ये व्याकरणाला महत्त्व आहे ते लक्षात घ्या. * भाषा विषयासाठी अवांतर वाचन करत जा. * गणित व विज्ञान यासाठी रोज दोन/तीन उदाहरणे सोडवा. * प्रत्येक विषय दैनंदिन वापरात कुठे व कसा वापरतात याचा विचार करा.

उजळणी - सराव

* ऐनवेळचा अभ्यास आपण कसा कराल? पैकीच्या पैकी गुण मिळवण्यासाठी आपण काय करावे? शेवटच्या काही दिवसांमध्ये उजळणी कशी करावी? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे आपल्या खालील विवेचनामधून नक्कीच मिळतील. * अभ्यासक्रमानुसार प्रश्नपत्रिकेचे स्वरूप सूक्ष्म जाणून घेऊन अभ्यास व

उजळणी सराव करा. * एका पानावर एका प्रकरणाचे संक्षिप्त महत्त्वाचे मुद्दे यांचा फ्लोचार्ट किंवा ट्री डायग्राम याद्वारे चित्रांमध्ये दर्शवा व त्यावरून बारकाईने उजळणी करा. * पाचही ज्ञानेंद्रियांचा वापर करा. कृतियुक्त अभ्यास करणे संकल्पना समजून अभ्यास करा. * पाठ्यपुस्तकातील विविध घटकांचे सहज जलद वाचन सुरू ठेवा. * व्याकरणाचे नियम परत एकदा पक्के करून घ्या. * उजळणी करायचे घटक निश्चित करून ते नजरेखालून घाला. * लेखन करत बसणे टाळून मनन, चिंतन आणि आठवून पाहण्याचा प्रक्रियेला सक्रिय करा. * रोज रात्री झोपण्यापूर्वी दिवसभरात केलेल्या अभ्यासाचे मनन करा. पाठ्यपुस्तकातले स्वाध्याय सोडवा. * स्कोअरिंग विषयांची चांगली तयारी करा. * प्रत्येक विषयाच्या नोट्स मधून फक्त महत्त्वाचे मुद्दे किंवा महत्त्वाचे शब्द काढून ते एका छोट्या वहीत लिहून ठेवणे. सतत वाचन केल्यामुळे पेपरच्या आदल्या दिवशी याचा खूप उपयोग होतो. * आपल्या मित्र-मैत्रिणींशी अभ्यासलेल्या घटकांवर चर्चा करा, एखादा न समजलेला भाग मित्राकडून समजून घेणे. * शक्य आहे त्यांनी स्वतःच्या आवाजात प्रश्न उत्तरे ध्वनिमुद्रित करावीत व ती रोज ऐकावीत. * अभ्यासाची उजळणी करताना दीड ते दोन तासांनंतर अर्धा तास ब्रेक घ्यावा. या काळात थोडावेळ श्वासन करावे किंवा काही क्षण श्वासावर लक्ष ठेऊन शांत बसावे नंतर पुन्हा दोन तास अभ्यास याप्रमाणे कार्यवाही केल्यास अभ्यासाचा ताण व कंटाळा येणार नाही हे निश्चित.

उत्तरपत्रिका लेखन तंत्रे - प्रेझेंटेशन

(अ) उत्तर पत्रिकेसाठी तयारी

* उत्तर पत्रिका लेखनाची कला प्रत्येकाने आत्मसात करा. * आपली उत्तरपत्रिका आकर्षक कशी दिसेल याचा विचार करा. * उत्तरे लिहिताना कमीत कमी खाडाखोड करा. * उत्तराचा विशिष्ट भाग अधोरेखित करणे, चौकट करणे, कॅपिटल मध्ये लिहिणे, ठळक करणे यासारखी तंत्रे वापरा. * प्रश्न उपप्रश्न योग्य रीतीने लिहा. त्याचा क्रम बिघडवू नका. * एका पानावर एकाच प्रश्नाचे उत्तर द्या. * अक्षर आणि शुद्धलेखनाकडे जरूर लक्ष द्या. * प्रश्न

निहाय गुण मिळविण्याच्या जागा शोधा हमखास गुण मिळवा. * प्रश्ननिहाय वेळेचे नियोजन महत्त्वाचे आहे. आपली संपूर्ण उत्तर पत्रिका तीन तासांत होईल असे नियोजन करा.

(ब) उत्तरपत्रिका लिहिताना हे लक्षात ठेवा.

* व्यक्तिगत मत व्यक्त करण्याच्या प्रश्नांची उत्तरे व्यवस्थित समजून उमजून अवश्य लिहा. * कोणतीही कृती आवश्यक ते प्रमुख मुद्दे मिळवा आणि उत्तर पूर्ण लिहा. * कल्पनाविस्तार करताना तो लिहिण्यापूर्वी विचार, मनन, चिंतन जरूर करा. * लेखन प्रकारातील प्रत्येक कृतीचे योग्य पर्याय निवडून किमान लेखन करा. * वेळेत संपूर्ण कृतिपत्रिका सोडवणे हेच खरे आव्हान आहे. ते आत्मविश्वासाने स्वीकारून पूर्ण करा.

आरोग्य

योग्य आहार - विहार - व्यायाम - समतोल साधा.

* परीक्षा होईपर्यंत सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे प्रकृती ठणठणीत ठेवा. * आजपासून परीक्षा होईपर्यंत शीतपेय पिऊ नका. आइस्क्रीम खाऊ नका. * रोज सकाळ संध्याकाळ जेवण थोडे कमीच ठेवा व हलका आहार घ्या. * जागरण जास्त करू नका. आठ तास झोप झाली पाहिजे. प्रकृती ठीक असली म्हणजे अभ्यास उत्साहाने होतो.

परीक्षेपूर्वी / परीक्षेची तयारी

परीक्षेचे वेळापत्रक * आपणास बोर्डा-कडून परीक्षेचे अधिकृत वेळापत्रक प्राप्त झालेच असेल ते वेळापत्रक आपल्या अभ्यास-खोलीत लावा.

प्रवेश पत्र * प्रत्येकाला बोर्डाकडून मिळालेल्या परीक्षा प्रवेशपत्रावरील फोटो, नाव, बैठक क्रमांक, परीक्षेचे वेळापत्रक, परीक्षेचे ठिकाण, परीक्षेचे विषय व उत्तरे भाषा हे सर्व एकदा दोनदा तपासून बरोबर असल्याची खात्री करा. * मूळ प्रवेशपत्राच्या - झेरॉक्स प्रती काढा व त्या प्रमाणित करून घ्या. त्याची एक प्रत अभ्यासाच्या खोलीत चिकटवा किंवा घरात चटकन दिसेल अशा दर्शनी भागात लावा. * मूळ प्रवेशपत्र लॅमिनेट करून घ्या. प्रवेशपत्रावरचा आसन क्रमांक एक दोनदा लिहिण्याचा सराव करा. * परीक्षेला जाण्यापूर्वी एकाच प्रकारचे दोन पेन (काळ्या किंवा निळ्या शाईचे) घ्यावेत व त्यांचा

थोडा सराव करावा. ६ इंची पट्टी. शिसपेन्सिल, खोडरबर, पॅड, पाण्याची बाटली व मास्क आठवणीने बरोबर ठेवा. * परीक्षेच्या आदल्या रात्री व्यवस्थित आराम करा आणि झोप घ्या * आजच्या दिवशी परीक्षेसाठी लागणारे सर्व साहित्य तुमच्याकडे आहे याची खात्री करून घ्या. * परीक्षेच्या आदल्या दिवशी परीक्षेसाठी लागणारे सर्व साहित्य तुमच्याकडे आहे का? याची खाली दिलेल्या साहित्य यादीवरून खात्री करून घ्या.

साहित्य यादी

* प्रवेशपत्र (हॉल तिकीट) * पॅड * पाण्याची बाटली * मास्क * सॅनिटायझरची छोटी बाटली * शालेय गणवेश/आल्हाददायक ड्रेस * शूज * प्रवासासाठी सुट्टे पैसे * घड्याळ * लेखन-साहित्य * दोन पेन * दोन टोकदार पेन्सिल * खोडरबर * पट्टी - छोटी- मोठी १२ इंची * कंपास पेटी * गणितीय साहित्य * कोनमापक / गुण्या / टोकयंत्र इत्यादी.

परीक्षेला जाण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांनी काय करावे ?

* मनन आणि चिंतन करून जे अभ्यासले ते आठवून पाहण्याचा सराव सुरू ठेवा. * पुस्तकाचे जलद वाचन करत राहा. वाचनाचा वेग वाढवण्यावर भर द्या. इतरांच्या सल्ल्यापेक्षा स्वतःच्या प्रयत्नांवर जास्त विश्वास असावा हे लक्षात ठेवा. * व्याकरणाचे नियम आणि वापर यांचे विविध वाक्यातून उपयोग करत राहा. * नेहमीचे शब्द त्यांचे अर्थ आणि स्पेलिंग पक्के करा. * कृतिपत्रिकेचा आराखडा मनात आणून प्रत्येक कृतीची मनातल्या मनात उजळणी करा. * विविध स्रोतांकडून प्राप्त सूचनांचे पालन करा. सूचना या आपल्या भल्यासाठीच असतात. * अवघड शब्दांचे स्पेलिंग परत परत पडताळून पहा. नेहमी वापरले जाणारे शब्द लिहून त्यांचा सराव करा. * अगदी क्षुल्लक वाटणाऱ्या शंकांचे निरसन योग्य व्यक्तीकडून करून घ्या. अजूनही वेळ गेलेली नाही. * रोजचे वाचन आणि लेखन यात खंड पडू देऊ नका. सातत्याने कोणतीही क्रिया सहज सोपी होते. * नव्याने असा कोणताच अभ्यास करायला लागू नका. आत्तापर्यंत करत होतात ते सुरू ठेवा. * अभ्यासाचे शॉर्टकट वापरून पहा. त्यांचा होणारा

उपयोग जाणून घ्या. * प्रत्येक प्रश्नांचे वेळेचे नियोजन आणि गुणांचे नियोजन याची उजळणी (रिव्हिजन) करा. * आपले चुकते कोठे याकडे लक्ष देऊन त्या चुका होणार नाहीत, यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करा. * वापरातील एक दोन पेन, पेन्सिल तयार ठेवा. मूळ प्रवेशपत्र हॉल तिकीट बरोबर ठेवा.

पालकांनी काय करावे ?

* आपला पाल्य पुरेशी विश्रांती घेत आहे ना? त्याला आराम मिळतो आहे ना? झोप पुरेशी होत आहे ना? हे नक्की पहा. * विनाकारण ताणतणाव निर्माण होईल असे बोलणे किंवा तसे वातावरण घरात राहणार नाही असे पहा. * पाल्याला वाचायला सांगून आपण श्रोते बनून रहा. * टीव्ही बंद, वर्तमानपत्र वाचन बंद असे करू नका. घरातील वातावरण मोकळे व आनंदी ठेवा. * कोणत्याही परिस्थितीत पाल्याविषयी, त्याच्या कामगिरीविषयी झालेल्या प्रश्नपत्रिकेविषयी नकारात्मक बोलू नका. पाल्याची कोणाशीही तुलना करू नका. * पाल्याच्या खाण्यापिण्याकडे आवर्जून लक्ष द्या. खाण्यासंबंधी वेगवेगळे प्रयोग करत बसू नका. * परीक्षेला आवश्यक असणाऱ्या गोष्टी सहज मिळतील असे पहा. * परीक्षा केंद्रावर सोडायला जरूर जा. पण अगदी वर्गापर्यंत जाण्याचे टाळा. पूर्ण वेळ थांबून राहू नका. * पाल्याला स्वःची जाणीव करून द्या. मग काम झालेच म्हणून समजा. * पाल्याने परीक्षेसाठी आवश्यक ते साहित्य बरोबर घेतले आहे ना? याची खात्री करा. * प्रवेशपत्राची छायांकित प्रत तुमच्याकडे ठेवा. * आता सल्ला देण्याचे थांबवा. कळीला स्वतःहून उमलू द्या स्वतःच्या बोटानी उचकटून काढू नका.

परीक्षेच्या दिवशी

* सकाळी लवकर उठा. आवराआवर करा. ध्यानधारणा, प्राणायाम करा. हलकासा व्यायाम करा. * व्यवस्थित जेवा - जेवणाची वेळ चुकवू नका. * परीक्षेला फार लवकर किंवा फार उशिरा केंद्रावर जाऊ नका. * परीक्षा केंद्रावर वेळेवर पोहोचा. आपला बैठक क्रमांक बैठक, खोली क्रमांक सूचना फलकावरून तपासून पहा. * शेवटच्या मिनिटापर्यंत

अभ्यास करू नका. तुमची तयारी आधीच झालेली आहे हे लक्षात ठेवा. सूचनेवर लक्ष ठेवा. * परीक्षेची घंटा होण्यापूर्वी प्रश्नपत्रिकेबद्दल इतरांशी चर्चा करणे किंवा इतरांची चर्चा ऐकणे टाळा. त्यामुळे तुमची अस्वस्थता वाढू शकते. * प्रश्नपत्रिका हातात मिळाल्यावर सगळ्यात आधी उत्तरपत्रिकेवरील व प्रश्नपत्रिकेवरील सर्व सूचना वाचा. संपूर्ण प्रश्नपत्रिका वाचून घ्या म्हणजे तुम्हाला कल्पना येईल, की आपल्याला काय करायचे आहे. * प्रत्येक प्रश्नाला ठरावीक वेळ द्या. प्रश्न नीट समजून घ्या. * सोपे प्रश्न सर्वात आधी सोडवा. न येणाऱ्या प्रश्नांमुळे गोंधळून जाऊ नका आणि काळजी करत बसू नका. पुढच्या प्रश्नाकडे जा. त्या प्रश्नांची उत्तरे तुम्हाला कदाचित नंतर आठवू शकतील. * जेव्हा तुम्ही उत्तरे लिहायला सुरुवात कराल तेव्हा उत्तरपत्रिकेतील उत्तरे सुवाच्य अक्षरात लिहा. उत्तरे मुद्देसूद लिहा आणि उत्तरपत्रिका वेळेत पूर्ण करायचा प्रयत्न करा. तुम्ही जर एखाद्या प्रश्नावर अडकलात तर काळजी न करता पुढच्या प्रश्नाकडे वळा. सगळे प्रश्न बरोबर लिहिले आहेत की नाही हे तपासून बघण्यासाठी शेवटी थोडा वेळ राखून ठेवा. कठीण प्रश्न असेल तर वेळ वाया घालवत बसू नका. * जेवढे गुण तेवढेच उत्तर लिहा, * प्रश्नपत्रिका पूर्ण सोडविण्याचा प्रयत्न करा. * पुरवणीची आधीच मागणी करून ठेवा. * घड्याळावर लक्ष द्या. * परीक्षा झाल्यावर तुम्हाला वाटत असेल की प्रश्नपत्रिका कठीण होती तर त्याच्यावर चर्चा करत बसू नका. उलट उत्तरपत्रिका दिल्यावर त्याच्यावर चर्चा न करणे ही एक चांगली युक्ती आहे. जे गेलेले आहेत ते काही परत येणार नाही. त्यामुळे पुढच्या विषयाचा अभ्यास नीट करा आणि परीक्षा झाल्यानंतर त्याविषयी विचार करणे पूर्णपणे सोडून द्या.

परीक्षेदरम्यान

(अ) विद्यार्थ्यांनी काय करावे ?

* आता वाचन लेखन करत बसू नका. * मनाची एकाग्रता वाढवा. मन शांत ठेवा. मन आनंदी आणि तणावरहित ठेवल्यास तुम्हाला सर्व एखाद्या जादू प्रमाणे आठवायला लागेल. * सर्व

कृतिपत्रिका नीट वाचून पहा. त्यासाठी वेगळा वेळ दिलेला आहे. * सर्व कृतिपत्रिका तसेच उत्तरपत्रिका योग्य तीच आली आहे ना? हे तपासून पहा. * कृतीसाठीची सूचना परत परत वाचून नक्की काय विचारले आहे. ते समजून घ्या. * वेळेचे नियोजन डोक्यात ठेवून उत्तरे लिहा. * पहिले उत्तर मनात तयार करा. मग ते लिहा. आपण काय लिहिले आहे ते वाचून पहा. * आवश्यक त्या दुरुस्त्या आणि हायलाईटींग टेक्निक/ अधोरेखित करणे. कॅपिटलमध्ये लिहिणे, बॉक्स करणे, बुलेट पॉइंट्स वापरणे इत्यादी आवर्जून करा. खाडाखोड करू नका. खाडाखोड टाळा. * सर्व कृतिपत्रिका वेळेत सोडवून होतील यावर भर द्या. गडबडून जाऊ नका. * आवश्यक तेथे आकृती काढायला विसरू नका. पेन किंवा पेन्सिल वापरा. प्रश्नांच्या उत्तराचा क्रम बिघडवू नका. प्रश्न आणि उपप्रश्न क्रमांक नीट लिहा. शक्यतो प्रश्नपत्रिकेमधील प्रश्नांच्या क्रमानेच उत्तरे लिहा. स्वतःचा वेगळा क्रम लावू नका. * एका पानावर एकाच प्रश्नाचे उत्तर द्या. नवा प्रश्न नवीन पानावर सोडवायला सुरुवात करा. * उत्तरपत्रिकेत अनावश्यक गोष्टी उदाहरणार्थ प्रश्न, सूचना, उपप्रश्न लिहिण्याचे टाळा. आपला वेळ वाचवा. वेळेचा पूर्णपणे सदुपयोग करा. आपल्याला येत नाही म्हणून काहीच लिहायचे नाही, असे मात्र करू नका. तुमचे उत्तर बरोबर आहे, की चुकीचे हे परीक्षकाला ठरवू द्या. * पर्यायी उत्तर देण्याची तयारी ठेवा. आवश्यक ठिकाणी एखादे पर्यायी उत्तर लिहिण्यास हरकत नाही. * सोबत पिण्याच्या पाण्याची बाटली, लिंबू किंवा लिंबू सरबत न्यायला विसरू नका.

(ब) पालकांनी काय करावे ?

* परीक्षा केंद्राबाहेर वाट पाहत थांबून स्वतःचे आणि पाल्याचे टेन्शन वाढवू नका. * पाल्याला मोबाईल, महागडे घड्याळ किंवा इतर किंमती वस्तू देऊ नका. * परीक्षा केंद्राबाहेर अभ्यासाची उजळणी करून घेऊ नका. सूचना देताना अतिरेक टाळा.

परीक्षेनंतर विद्यार्थ्यांनी काय करावे ?

१) आपल्याला येते ते उत्तम पद्धतीने लिहिले आहे, हा आत्मविश्वास बाळगा. २) मित्रांबरोबर चुकले काय आणि बरोबर काय याविषयी चर्चा

करण्यात वेळ घालवू नका. ३) आनंदाने आपल्या घरी जाऊन पुढच्या विषयाच्या तयारीला लागा. ४) आपण काय लिहिले आहे हे पक्के डोक्यात ठेवा. ५) आपल्याला किती गुण मिळतील याचा अंदाज आपल्या पुरता तयार ठेवा.

पालकांनी काय करावे ?

१) 'काय, कसा काय गेला पेपर?' आणि असे अनेक प्रश्न विचारून भंडावून सोडू नका. २) प्रश्नपत्रिकेमधील प्रश्न आणि उत्तरे यांची चर्चा करत बसू नका. ३) दुसऱ्या मुलामुलींबरोबर तुलना करण्याचे टाळा. ४) आपल्या चेहऱ्यावर चिंतांचे जाळे पसरवण्यापेक्षा हसतमुख राहा. ५) सर्व जण मिळून परीक्षेचा हा उत्सव साजरा करा. ६) पाल्याला प्रेरणादायी सहवास व आत्मविश्वास द्यावा.

परीक्षेसाठी शुभेच्छा !

जाता जाता * You must magnify your skills otherwise modify your Dream. * Habits can make man. * Time वेळ...वेळ कुणासाठी थांबली नाही, थांबत नाही आणि थांबणारही नाही. म्हणून वेळेचा सदुपयोग करा. वेळ नावाच्या घोड्यावर स्वार व्हा आणि इच्छित स्थळी पोहोचा.

Time या शब्दाचा महिमा आणि महती काय वर्णावी?

T - Turst - स्वतः वर विश्वास हवा.

I - Inner Voice - अंतरात्म्याचा आवाज ओळखा.

M - Master Mind - कणखर मन बनवा.

E - Excellences - प्रावीण्य संपादन करा.

All is Well. Life is Beautiful Yes, We can. असेच सकारात्मक विचार करत रहा.

तुम्हाला येत्या परीक्षेनिमित्त आशीर्वाद व शुभेच्छा!

 लेखक लक्ष्मणराव आपटे प्रशाला,
पुणे येथे गणित विषयाचे अध्यापन
करतात. अध्यापनात विज्ञान आणि
तंत्रज्ञानाच्या वापराबाबत
प्रचार-प्रसाराचे कार्य करतात.

E mail : bhagwanpandekar@gmail.com

विद्यार्थ्यांसाठी अत्यंत महत्त्वाचे

- परीक्षेचे वेळापत्रक काळजीपूर्वक लिहून घ्या.
- प्रवेशपत्रावरील सर्व नोंदी तपासून घ्या.
- प्रवेशपत्र हरवले / विसरले, तर केंद्र संचालक / उपकेंद्र संचालक यांच्याशी संपर्क साधावा.
- परीक्षा केंद्रावर / उपकेंद्रावर वेळेपूर्वी एक ते दीड तास व परीक्षा कक्षात अर्धा तास आधी उपस्थित रहावे.
- उत्तरपत्रिकेच्या मुखपृष्ठावरील व पृ.क्र. २ वरील सर्व सूचना काळजीपूर्वक वाचून त्याप्रमाणेच कार्यवाही करा.
- तुमच्याच बैठक क्रमांकाचा बारकोड असल्याची खात्री करून घेऊन स्वाक्षरी करा.
- बारकोड स्टिकर विहित जागेतच स्वतः चिटकवा.
- बारकोड स्टिकर कोणत्याही प्रकारे खराब करू नका.
- लेखनासाठी फक्त निळ्या/काळ्या शाईचाच उपयोग करा, अन्य रंगांचा वापर करू नका.
- पुरवण्या स्टेपल करू नका; दिलेल्या दोन्यानेच बांधा.
- परीक्षागृहात पुस्तके, वह्या, कागद, मोबाईल व तत्सम असे कोणतेही साहित्य जवळ ठेवू नका. इतर विद्यार्थ्यांशी बोलू नका.
- उत्तरपत्रिकेवर इतरत्र कोठेही बैठक क्रमांक वा ओळखीच्या खुणा करू नका, ह्या सर्व गोष्टी कॉपी समजल्या जातात.
- महाराष्ट्र विद्यापीठ शिक्षण मंडळ गैरमार्ग प्रतिबंध कायदा १९८२ अन्वये कॉपी करणे हा गुन्हा आहे. त्यासाठी परीक्षेस प्रतिबंध, दंड व कारावास अशा शिक्षा होऊ शकतात.
- विद्यार्थ्यांनी कोविड-१९ विषाणू संसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर शासनाने व मंडळाने दिलेल्या सर्व सूचनांचे काटेकोरपणे पालन करावे.

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26th February, 2022
Date of Posting - 26th February, 2022
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/2021 - 2023

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2021 - 2023)

कोविड-१९ विषाणूच्या प्रादुर्भावाच्या पार्श्वभूमीवर

फेब्रुवारी - मार्च २०२२ मध्ये आयोजित इ. १० वी इ. १२ वी परीक्षांसाठी विशेष सुविधा.

- * शाळा तिथे परीक्षा केंद्र/उपकेंद्र-१५ किंवा त्यापेक्षा जास्त विद्यार्थीसंख्या असल्यास.
- * ७५ % अभ्यासक्रमावर आधारित लेखी परीक्षेचे नियोजन.
- * कोविड-१९ विषाणूच्या प्रादुर्भावाच्या पार्श्वभूमीवर, शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालयातीलच अंतर्गत व बहिःस्थ परीक्षक.
- * लेखी परीक्षेच्या ७० ते १०० गुणांच्या प्रश्नपत्रिकेसाठी ३० मिनिटे तर ४० ते ६० गुणांच्या प्रश्नपत्रिकेसाठी १५ मिनिटे जादा वेळ.
- * इ. १२ वी साठी किमान ४०% प्रात्यक्षिकांवर आधारित प्रात्यक्षिक परीक्षेचे नियोजन.
- * इ. १० वी साठी किमान ४०% प्रात्यक्षिकांवर आधारित प्रात्यक्षिक परीक्षा / गृहपाठावर आधारित मूल्यमापन.
- * तोंडी परीक्षा / अंतर्गत व तत्सम मूल्यमापनात मूळ आराखडा विचारात घेऊन सुलभता.
- * इ. १० वी व इ. १२ वी परीक्षेच्या प्रात्यक्षिक/तोंडी/अंतर्गत मूल्यमापनासाठी विद्यार्थ्यांना परीक्षापूर्व व परीक्षोत्तर संधी उपलब्ध.
- * कोविड-१९ विषाणूच्या प्रादुर्भावाच्या पार्श्वभूमीवर, परीक्षार्थी, शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालय, परीक्षा केंद्र / उपकेंद्र / परिरक्षक केंद्र यासाठी व संबंधित घटकांना विशेष मार्गदर्शक सूचना.

इ.१० वी व इ. १२ वी परीक्षेस प्रविष्ट होणाऱ्या
सर्व विद्यार्थ्यांना हार्दिक शुभेच्छा!...

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,

स.नं.८३२-ए, फायनल फ्लॉट नं १७८, १७९

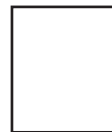
बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमार्गे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४

दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७

ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com

वेबसाईट: <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in>

stamp

प्रति

शिक्षण संक्रमण - मार्च २०२२ (५२)